

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

BÖLGE ÂLİMLERİNE GÖRE İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ
YATSI NAMAZI VAKTİ SORUNU

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Ruslan KARİEV

BURSA 2013

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

İSLAM HUKUKU BİLİM DALI

**BÖLGE ÂLİMLERİNE GÖRE İDİL-URAL BÖLGESİNDEKİ
YATSI NAMAZI VAKTİ SORUNU**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan

Ruslan KARİEV

Danışman

Yard. Doç. Dr. Mehmet Salih KUMAŞ

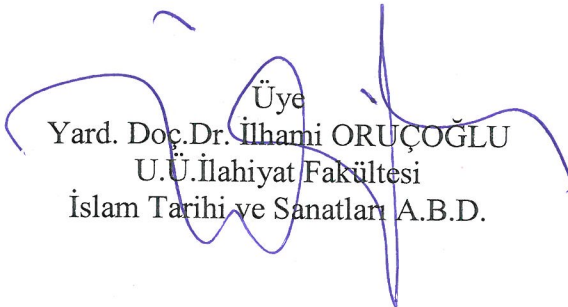
BURSA 2013

TEZ ONAY SAYFASI
T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

...Temel İslâm Bilimleri..... Anabilim/~~Anasana~~ Dalı,
...İslâm Hukuku..... Bilim Dalı'nda 701123028.....
numaralı Ruslan..... KARIEV.....'nın
hazırladığı
“Bölge Âlimlerine Göre İdil-Ural Bölgesindeki Yatsı Namazı Vakti Sorunu
...” konulu .....Yüksek Lisans..... (Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik
Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, 17./09/ 2013.... günü 16.00 -
17.30..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın
tezinin/çalışmasının .....başarılı..... (başarılı/başarısız) olduğuna
...oy birliği..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Yard. Doç. Dr. Mehmet Salih KUMAŞ
U.Ü. İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri A.B.D.

Üye
Prof Dr. Recep CİCİ
U.Ü. İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri A.B.D.

Üye
Yard. Doç. Dr. İlhami ORUÇOĞLU
U.Ü. İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

17./09/ 2013

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Ruslan KARİEV
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : İslam Hukuku
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XII+103
Mezuniyet Tarihi : .... / .... / 2013
Tez Danışman(lar)ı : Yard.Doç. Dr. Mehmet Salih KUMAŞ

TÜRKÇE TEZ BAŞLIĞI

İslam'ın temel şartlarından olan ve dinin direği olarak nitelenen namaz ibadetinin nerede, ne zaman, nasıl eda edileceği Kur'an ve Sünnet tarafından belirlenmiştir. Namazın, vakitlere bağlı bir ibadet olduğu ve günde beş defa kılınması gerektiği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu beş adet namazın vakitleri ise belli şart ve alametlere bağlanmıştır. İslamiyetin indiği ve ilk yayıldığı coğrafyalarda bu şart ve alametlerin düzenli olarak tekrar etmektedir. Ancak İslamiyetin kutuplara yakın bölgelere kadar yayılması ile birlikte daha önce tartışılmayan namazların vakitleri ve dolayısıyla sayıları hususunda ihtilaflar çıkmıştır. Bu çalışma, kuzey kutbuna yakın bir bölge olan İdil-Ural bölgesindeki yatsı namazı hususundaki ihtilafları ele almaktadır. Bu meselenin uygun çözüme kavuşması için bölge ulemasının yaptıkları icthadlar, dayandıkları deliller kendi eserlerinden veya ikinci kaynaklardan hareketle ele alınmıştır.

İlk olarak, namaz vakitlerinin astronomik ve coğrafi şartlara göre belirlenmesine binaen İdil-Ural bölgesinin coğrafi özellikleri hakkında bilgi verilmiştir ve ihtilaf mevzu olan akşam vaktindeki şafağın durumu üzerinde durulmuştur. İhtilaf mevzu olan bölge ve özellikleri anlatıldıktan sonra mevzu hakkında görüş belirten bölge âlimlerinin biyografileri ve bölge âlimleri arasında ortaya çıkan kadimci-ceditci şeklinde ortaya çıkan ayrışmaya da yer verilmiştir. Çalışmanın omurgası olan üçüncü bölümde bölge âlimlerinin görüşleri ve delilleri yorumlama farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın sonuç bölümünde âlimlerin genel görüşleri kısaca sunulmuş ve bölge halkının geçmiş ulemanın konuyla ilgili tartışma ve görüşleri hakkında bilgi sahibi olmaları amaçlanmıştır.

Anahtar Kavramlar:

İdil-Ural Bölgesi, Yatsı namazı, Vakit, Şafak, İhtilaf, Mezhep

ABSTRACT

Name and Surname : Ruslan KARİEV
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Study of Religion and Philosophy
Branch : İslamic Philosophy
Degree Awarded : Master
Page Number : XII+103
Degree Date : .... / .... / 2013
Supervisor (s) : Assoc. Mehmet Salih KUMAŞ

İNGİLİZCE TEZ BAŞLIĞI

Although the time and place matter of the namaz cult, which is one of the 5 indispensable rules of İslam and the main part of the religion, was arranged with the help of the condition linked to the Sunna and some certain signs, there has been some different thoughts about this issue because of the spread of it to the many other part of the geographical field. By getting help from the time of night prayer in the province of İdil-Ural, we have laid our foundation to our thesis. To give an end to this obstacle, we have collected all the information of the native erudites, their Works, and some other thesis related to this subject.

First of all, for the times of namaz are arranged according to astronomic and geographic condition, the information of İdil-Ural province was determined and the dawn which is a matter of question as a disagreement was also shown. After telling the features of the province contrasted, the biographical information of native erudites and especially their education lives for making a strong affect and showing a clear prof. In the third session which is the backbone of the work, the studies and main prospectives collected from their works were given in a way that their different eyes to the case were seen easily. The views of native erudites, general knowers and the ones who are into this subject for a long time are transferred.

At the last part of our work, the general views of the erudites were displayed shortly and was purposed to reach an end by seeing the differences without any difficulty. The erudites whose works are examined are mostly from the sect called Hanefi, and the religious people and the one who to say anything towards the natives should be familiar with this in order to make his work count as a beneficial source.

Key Words:

İdil-Ural Religion, Night prayer, Time manner, Dawn, Disagreement, Sect

ÖNSÖZ

Günümüzde Rusya Federasyonu'nda yaklaşık 20 milyon Müslüman yaşamaktadır. Rusya'da Müslümanların yaşadıkları iki asıl bölge bulunmaktadır, Kafkas ve Volga-Ural bölgeleri. Volga-Ural bölgesinde Müslümanlar çoğunlukla Tataristan ve Başkurdistan'da yaşamaktadır. Bunların haricinde çok sayıdaki Müslüman Moskova ve Petersburg'da yaşamaktadır. Rusya, çoğunlukla Hıristiyanların yaşadıkları bir ülke olmasıyla birlikte, burada yaşayan Müslümanların özelliği yabancı değil yerli olmasıdır.

Namaz, ibadetlerin en önemlisidir, bundan dolayı namaz çok sayıda âlimin araştırmalarına konu olmuştur. Namaz, Allah'a ve Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa(s.a.v)'e imandan sonra İslam'ın ikinci şartı olduğundan önemli bir konu olmakla birlikte birtakım görüş farklılıklarına sebep olabilecek hassas bir meseledir. Çünkü Namaz Kur'anı-Kerim'de 'Salât' kelimesi olarak geçmekte, 'Salât' kelimesi de Arapçada 'Dua' anlamına gelmektedir. Namaz vakitlerinin belirlenmesi tabii şartlara bağlanmıştır. Ekvatora yakın bölgelerin şartları bir model olarak kabul edilirse, dünyanın farklı kısımlarında bu tabii şartların örnek modelinden çok farklı olduğu ortaya çıkar. İşte İdil-Ural bölgesi bu bölgelerdendir. Burada yaz günlerinde yatsı vaktinin şartı olan Şafağın kaybolması gerçekleşmez. Yani yazın geceler çok kısa olur ve Ufukta akşam şafağı sabaha kadar devam etmektedir. Bu, namazla birlikte oruç meselesini de ilgilendiren bir konudur. Yerli âlimler, İslam'ı ilk kabul etmelerinden itibaren bu problemle ilgilenmişlerdir. Elinizdeki çalışma, kadimcilerden (Gelenekçilerden) olan Muhammed Remzi ve Ceditçilerden (Yenilikçilerden) olan Abdurrahim Otuzimeni, Musa Carullah, Rızaeddin Bin Fahreddin, Abdunnasır Kursavî, Şihabeddin Mercani, Zıyaeddin Kemali gibi bölgenin ileri gelen âlimlerinin bu konu hakkındaki görüşlerini içermektedir.

Bu problem çağımızda ayrı bir önem kazanmaktadır. Çünkü günümüzde bir taraftan Müslümanların sayısı hızla artmakta ve onlar bu kadar ciddi olan bu mesele için çözüm aramaktadırlar, diğer taraftan Rusya'daki müftülükler farklı metotlar kullandıkları için, bir yer için yatsı namazı ile ilgili farklı vakit yazılmaktadır. İşte bu problem, tezim için bu meseleyi seçmeye sebep oldu. Amacım, Tatarların eski ve büyük âlimlerinin görüşlerini ortaya koyarak bu mesele için çözüm ürettiklerini göstermektir. Bunun yanında başka bir

amacım da, Bolşevik ihtilalinden az zaman önce yaşayan Türk-Tatar âlimlerin, içtihat yapabilecek seviyede ve İslam dünyasında itibarlı bir makamda olduklarını göstermektir.

Son yıllarda Rusya’da din ile ilgili araştırmalarda artış görülmektedir. Bu, dini uyanış ve bu konuda özgürlük sebebiyledir. Bununla birlikte, dini araştırmalar yapmaya ehil olan kadroların çok az olduğundan, bu tür araştırmaların kalitesi düşüktür. İslam dini ile alakalı araştırmalar yeterli derecede tarih, sosyoloji bilgisi gerektirmektedir. Bolşevik ihtilâlinden önce yaşanan ceditçilik ve kadimcilik arasındaki farklılıklar, günümüzde de geçerliliğini sürdürmektedir. Araştırmacıların bir kısmı ceditçilerin, diğer kısmı kadimcilerin haklı olduğu görüşündedir. Konumuzla ilgili bu mesele hakkında çağdaş herhangi önemli bir çalışma bulunmamaktadır.

Bilindiği üzere, ihtilalden önce Tatar âlimleri Arapça ve Eski Tatarca, bazen de Türkî denilen dilde eserlerini yazmışlardır. Buhara’da okuyan ve onun etkisinde kalan âlimler Arapçanın haricinde Orta Asya’da yaygın Türkî dilini kullanmışlardır. İstanbul’da eğitim gören âlimler ise kendi eserlerini Osmanlıca ’ya yakın Türkî dilde yazmıştır. Hatta çağdaş araştırmacılar, bu eserleri anlayabilmek için Arapçanın yanında Türkçeyi de bilmek zorundadır.

Girişte, tez yazımında kullanılan yöntem açıklanmaktadır.

Birinci bölümde, namazların vakitleri tabii coğrafik şartlara göre belirlendiği için, İdil-Ural bölgesinin coğrafik ve dini, tarihi yapısı konusunda genel bilgiler verilmektedir.

İkinci bölümde bölgede yaşayan meşhur âlimlerin biyografik bilgiler verilmektedir.

Üçüncü bölümde tezin asli konusu ele alınacaktır. Üçüncü Bölümde genel olarak Namazın Önemi ve Şartları belirtilecektir. İdil-Ural bölgesinde yaz günlerinde Yatsı namazının vaktinin girmemesi problemi ortaya koyulduktan sonra cumhur ve yerli âlimlerin bu konuda görüşleri yazılmaktadır.

Çalışmamızda asıl kaynak olarak, bölgenin meşhur âlimlerinin bu probleme adanmış eserleri alınmıştır. Bunun yanında bazı konularda meşhur fıkıh kitaplarına başvurulmuştur. Biyografi bilgileri için kaynak olarak daha önce bölgede yapılmış çalışmalar ve ansiklopediler kullanılmıştır.

Öncelikle tezin her aşamasında desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam sayın Yrd. Doç. Dr. Mehmet Salih KUMAŞ'a, Prof. Dr. Yunus Vehbi YAVUZ, Prof. Dr. Ali KAYA hocalarıma, kıymetli dostum Rifat'a ve dualarını eksik etmeyen tüm kardeşlerime teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmamızın yararlı olması dileğiyle çalışma bizden, başarı Allah'tandır.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VIII
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	1
II. ÇALIŞMANIN YÖNTEM VE SINIRLANDIRMASI.....	3
III. ÇALIŞMANIN TEMEL KAYNAKLARI	4

BİRİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİNİN COĞRAFİ, TARİHİ, DİNİ YAPISI VE BÖLGENİN MEŞHUR İSLAM ÂLİMLERİ

I. COĞRAFİ YAPISI	6
II. TARİHİ YAPISI.....	9
III. BÖLGENİN DİNİ VE MEZHEPSEL YAPISI	15
IV. BÖLGENİN MEŞHUR İSLAM ÂLİMLERİ	19
A. MUSA CARULLAH BİGİYEV (1875–1949)	19
1. Hayatı	19
2. İlim Tahsili	20
3. Eserleri.....	22
B. ŞİHABUDDİN MERCÂNÎ (1818–1889)	23

1. Hayatı	23
2. İlim Tahsili	24
3. Eserleri.....	25
C. MOLLA ABDURRAHİM BİN USMAN UTİZİMENİ (OTUZ-İMENİ)'NİN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ (1754–1834)	26
1. Hayatı	26
2. İlim Tahsili	26
3. Eserleri.....	28
D. MOLLA EBUNNASIR ABDUNNASIR BİN İBRAHİM BİN YARMUHAMMED BİN İŞTİREK EL-KURSÂVÎ (1776–1812).....	29
1. Hayatı	29
2. İlim Tahsili	30
3. Eserleri.....	31
E. ALİMCAN BARUDÎ (1857–1921).....	31
1. Hayatı	31
2. İlim Tahsili	32
F. KAYYUM NASİRİ (1825–1902).....	33
1. Hayatı	33
2. İlim Tahsili	33
3. Eserleri.....	34
G. MUHAMMED MURAD EL-KAZANİ EL-MENZELEVÎ(1854–1934)	34
1. Hayatı	34
2. İlim Tahsili	35
3. Eserleri.....	35
H. RIZAEDDİN b. FAHREDDİN (1859–1936)	36
1. Hayatı	36
2. İlim Tahsili	36
3. Eserleri.....	37
I. ZİYAEDDİN KEMALİ (1873–1942)	38
1. Hayatı	38
2. İlim Tahsili	38
3. Eserleri.....	39

İKİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİNDE YATSI NAMAZININ VAKİT SORUNU

I. NAMAZ İBADETİNİN HÜKMÜ VE ÖNEMİ	40
A. Namazın Hükümü	40
1. Kur'an'dan Deliller	41
2. Sünnet'ten Deliller.....	42
B. Namazın Önemi Ve Ehemmiyeti.....	43
C. NAMAZIN ŞARTLARI.....	45
D. NAMAZIN FARZ OLMASININ ŞARTLARI.....	45
F. EDASININ ŞARTLARI	46
1. Namazın Edasının Şartı Olarak Vakıt	49
a. Namaz-Vakıt İlişkisi	50
2. Namaz Vakitleri İle İlgili İslam Hukukçularının Değerlendirmeleri	57
a. Sabah Namazı ile ilgili değerlendirmeleri.....	58
b. Öğle Namazı	59
c. İkinci Namazı.....	63
d. Akşam Namazı.....	63
e. Yatsı ve Vitir Namazları	64
G. NAMAZ VAKTİ İLE İLGİLİ DİĞER HUSUSLAR	65
1. Faziletli Vakitler.....	65
2. Mekruh Vakitler	68
II. YATSI NAMAZI VAKTİNİN TAHLİLİ VE İDİL-URAL BÖLGESİNDE YATSI NAMAZININ VAKTİNİN GİRMEMESİ	71
A. GENEL OLARAK YATSI NAMAZININ VAKTİ.....	71
B. YATSI NAMAZI VAKTİNİN GİRMEMESİ HUSUSU	74
III. YATSI NAMAZI VAKTİNİN OLUŞMADIĞI BÖLGELERDE BU NAMAZIN KILINMASI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER	75
A. GENEL OLARAK İSLAM HUKUKÇULARIN GÖRÜŞLERİ	75
1. Namazın Düşüğünü Savunanlar	75
2. Kaza Olarak Kılınmasını Savunanlar	76

3. Eda Olarak Kılınmasını Savunanlar	76
4. Akşam ve Yatsı Namazını Birleştirilerek Kılınmasını Savunanlar:	76
5. En Yakın Bölge'ye Göre Vakit Takdir Ederek Kılınmasını Savunanlar:	77
B. İDİL-URAL BÖLGESİ HUKUKÇULARININ GÖRÜŞLERİ	77
1. Namazın Kılınması Gerektiğini Savunanlar.....	77
a. Mercânî ve onun delilleri:	77
b. Gabdrahman et-Tanki ve onun delilleri:	84
c. Kursavî ve onun delilleri:	85
d. Musa Carullah ve onun delilleri:	89
2. Namazın Kılınmaması Gerektiğini Savunanlar	90
SONUÇ	94
KAYNAKLAR.....	96
ÖZGEÇMİŞ	103

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.tz.	: Adı geçen tez
a.s.	: Aleyhi's-Selam
A.Ü.İ.F.D	: Ankara Üniversite İlahiyat Fakülte Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
d.	: Doğum
E.Ü.İ.F.D	: Erciyes Üniversite İlahiyat Fakülte Dergisi
H.	: Hicri
Hız.	: Hazreti
İSAM.	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
m.	:Miladi
md.	:Madde
Ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
ss.	: Sayfadan Sayfaya
r.a.	: Radıyallahu anhu
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
ty.	: Tarih Yok
vs.	: Vesaire

GİRİŞ

I. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

19. – 20. yüzyılın başları, düşünce ve gelişme açısından sadece Rusya Müslümanları için değil, tüm dünya Müslümanları için çok önemli değişimlerin yaşandığı tarihi bir süreçtir. İlk olarak bölgede yeni bir İslami akım olarak ceditçilik ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu akıma karşı, kadimcilik akımı varlık göstermeye başlamıştır. Ayrıca bu sıralar Rusya’da meydana gelen Bolşevik İhtilali ve bu ihtilalin akabinde Müslümanların katledilmesi gibi olaylar, bahsedilen sürecin uzantılarıdır. Bu değişimler sadece Rusya Müslümanlarını değil, Rusya dışındaki Müslüman topluluklarını da etkilemiştir. Nitekim bu devirdeki değişimlerin etkisinde kalan Rusya Müslümanları, dönemin başında İslam Dünyasında, kendilerinin de İslam dininin ilmi mirasına sahip, bir toplum olarak kabul edilmesi düşüncesinde idiler. Diğer taraftan dönemin sonunda Avrupa devletlerinde gelişmekte olan hürriyet ve medeniyet çalışmalarına bakarak, bu alanlarda da kendilerini geliştirmeye çalışmışlardır.

Devlet tarafından bölgede medreselerin yeniden açılması ve üniversitelerde din eğitiminin yapılması bu bölgenin İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olmasını sağlamıştır. Bu dönemde Rusya Müslümanları arasında çok meşhur isimler ortaya çıkmıştır. İlk ceditçilerden olan Şihabuddin Mercânî, Abdurrahim Otuz-İmeni, Abdunnasır Kursavî, sonra ise Rıza Fahreddin, Musa Carullah Bigîyev, Ziya Kemâlî, Keşşaf Tercümanî, Hüseyin Feyyihânî, Abdullah Bubî, Zeynullah Resûlî bunlardan en önemlileridir. Bunların birçoğu, ilk ilimlerini yerli medreselerde tahsil etmişlerdir. Daha sonra Buhara’ya, en son olarak da bazıları İstanbul ve Mısır’a giderek ufuklarını açmışlar ve ilimlerini geliştirmişlerdir. Bazıları ise İslam dünyasının meşhur âlim ve ıslahatçılarından ders almışlardır.

Araştırma konusu olan âlimler ceditçiler olarak ortaya çıkanlardır. Görüldüğü üzere, ihtilal öncesi Rusya İslam âlimlerinin meşhurlarının çoğu ceditçi olmuşlardır. Ceditçilik, düşünce hürriyetini savunuyor ve bundan dolayı sorunlara yeni çözümler üretebiliyordu. Rusya Müslümanları arasında önemli yere sahip olan kadimcilik ve ceditçilik ayrışması, bugüne kadar her yönden yeterli seviyede araştırılmamış bir konudur. Ceditçilerin hayatı, eserleri ve görüşleri çok önemli olmasına rağmen ne yazık ki, yeterince

çalışılmamıştır. Komünizm zamanında kadimcilik ve ceditçilik ile alakalı konularda oryantalistler (müsteşrikler) tarafından birçok önemli araştırma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalarda genelde ceditçiler, olumsuz olarak gösterilmişlerdir. Onlara, Pantürkist, Panislamist gibi isimler verilmiştir. Bugün ise genelde ceditçiler dini bozan insanlar diye isimlendirilmektedirler.

Gelenekçiler tarafından sevilmemelerine rağmen son yıllarda, ceditçilik ve ceditçiler hakkında pek çok konferans verilmekte ve araştırmalar yapılmaktadır. Dini bozmak ve Ruslaşmaya yol açmakla suçlanıyorsa da onlar, Rusya Müslümanlarına önemli hizmetler yapmışlardır. Nitekim kadınlara seçme hakkının verilmesi, cuma namazlarında hutbenin Tatarca okunması, çok hızlı ve çağdaş bir metodla okullarda yazı yazmanın öğretilmesi, yeni usulle eğitim veren medreselerin açılması vs. – ceditçilerin yaptıklarının sadece bir kısmıdır.

Ele aldığımız ceditçi âlimlerin sadece fıkhıta değil, aynı zamanda, kelim, tefsir, tarih, ahlak gibi alanlarda da çalışmaları bulunmaktadır. Onlar, kadimcilerin bir başka ifade ile gelenekçilerin karşı çıkmalarına rağmen eğitimde yeni metotları kullanmıştır. Bununla birlikte onlar dini düşüncede hürriyeti savunarak ve dogmalardan uzaklaşarak klasik metinleri yeniden anlamaya çalışmışlardır.

Kaynakların ön analizinden sonra anlaşılan husus, yani yatsı namazının vakti meselenin eskiden beri tartışılmış bir mesele olmasıdır. Gelenekçi İslam âlimleri daha çok kuzey kutbun güney bölgelerinde yaşadıkları için yaz günlerinde yatsı namazı vakti sorunu üzerinde fazla durmamışlardır. Yani onlar için bu konu çok aktüel bir konu olmamıştır. Fakat bununla birlikte onlar bu meseleye az da olsa değinmişlerdir. Bunun yanında, ceditçi âlimlerin bu konudaki fikirleri önemlidir. Hatta tartışmalar da bölge içinde ceditçilik hareketinden önce pek bilinmemiştir.

Bugün Volga-Ural ve Rusya Müslümanlarının yaşadığı diğer bölgelerde dini uyanış yaşanmaktadır. Yerli halk arasında bu, daha çok İslam kültürüyle alakalı geleneklerin hayata girmesiyle olur. Aydın ve araştırmacılar ise dini uyanışta bir ortak yol bulmaya çalışmaktadır. Çağdaş karışık akımlar muhitinde, en mutedil ve makul, Bolşevik ihtilalinden sonra olana dönmek görülmektedir. Çünkü bu dönemde Müslümanlardan önemli şahıslar yetişmiştir ve bu zaman Müslümanların aydınlanma zamanı olmuştur. Nitekim Müslümanların önünde iki örnek bulunmaktadır. Yüzyıllardır dini taşıyan ve bir zaman kadimciler diye isimlendirenler ve dini ve fen ilmini bir seviyeye koyarak

Müslümanların da Batı'da gibi gelişmeye layık gören, bölgede ceditçiler diye isimlendirilen modernistlerdir.

İlmi sahada bu konuyla ilgili araştırmalar genellikle eski âlimlerin görüşlerini araştırmakla sınırlıdır. Bunu da daha çok hukukçu olmayan araştırmacılar yapmaktadır.

Çalışmamızın amacı ise bu tartışmaların sonucunda tek gerçeğe ulaşmak değildir. Amacımız, bu tartışmanın eskiden beri devam ettiğini, tartışmanın ilim sahasında olduğunu göstermek ve âlimlerin görüşlerini belirtmektir. Tabi ki, bunun yanında sırf ibadetle alakalı önemi de bulunmaktadır, yani kuzey bölgelerde yazın yatsı namazının kılınıp kılınmamasıdır.

Ayrıca günümüzde bu mesele yeniden önem kazanmaktadır. Bunun sebebi bir yandan Müslüman milletlerin dini uyanışı, diğer yandan ise ortaya çıkan fikri değişikliklerdir. Bu değişikliklerin sebebi, dini öğreten muallimlerin dünyanın farklı okullarında ders görüp farklı, bazen birbirine zıt olan fikirlerin Rusya'da yaymalarıdır. Bu durumda, eski Türk-Tatar âlimlerin sözleri ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü bugüne kadar bölgede Mercani, Kursavî ve Carullah gibi âlimler yetişmemiştir, bunun yanında eski zamanlarda dini ilimlerin daha yaygın ve güçlü olması, bu âlimlere saygıyı daha çok arttırır.

II. ÇALIŞMANIN YÖNTEM VE SINIRLANDIRMASI

Tezimizde ele alarak çalıştığımız konular üç alanda olmaktadır. Bunların birincisinde, söz konusu olan İdil-Ural bölgesinin coğrafî, tarihi ve dini yapısı ortaya konulmaktadır. Burada esas olarak çağdaş coğrafya ve tarih kitapları alınacaktır. Bölgenin tarih içerisinde dini bilimsel yapısı; konusu, tezin asıl konusu olmadığından, hazır çalışmalara başvurulacaktır. Tezde incelenen ikinci alan, 18.-20. asırlarda yaşayan halk arasında tanınan bölge âlimlerinin biyografisinin tanıtılması olacaktır. Üçüncü alan ise genel olarak namaz vakitleri ve şartlarıdır. Burada esas olan, namaz vakitleri ve onların önemidir. İslam hukukçularının farklı içtihadı ele alınacaktır Bu meseleler klasik ve çağdaş fıkıh kitaplarından alınacaktır. Bu bağlamda, gerektiği zaman Kur'an ve Sünnete de başvurulacaktır. Kutuplara yakın olan kuzey ve güney bölgelerde yatsı namazı vakti sorunu ve söz konusu bölge âlimlerinin yaklaşımı tezin asıl konusunu oluşturmaktadır. Bölge âlimlerinin görüşleri incelendiğinde, sadece meşhur âlimlerin sözleri ele alınacaktır. Bunlar Mercani, Otuz-İmeni, Carullah ve Kursavî'dir. Bölgede bulunan diğer âlimlerin görüşleri

genel olarak bu dört büyük âlimin etkisinde kaldığı için ayrı başlıkta ele alınma ihtiyacı duyulmamıştır.

Tezimizde ele alınacak olan âlimlerin öncelikle kendi kitapları ve onlar hakkında yapılan akademik çalışmalar temel kaynakları teşkil etmektedir. Hayatın merhaleleri deskriptif (tasviri) bir yöntemle anlatılmaya çalışılacaktır. Çalışmamızın asıl konusu fihhi bir tartışma olduğu için bahsedeceğimiz âlimlerin kelim ve diğer alanlara dair görüşleri araştırmanın dışında tutulmuştur. Ancak yeri geldiğinde, âlimlerin fikir dünyasını anlaşılması için kısaca dile getirilecektir. Doğrudan kendi eserlerinden yararlanırken ya da farklı çalışmalardan yazarlarla ilgili bilgileri aktarırken izleyeceğimiz en makul yöntem bahsettiğimiz yöntem olmaktadır. Biyografi konusunda diğer araştırmacıların eserleri temel oluşturmuştur.

Aynı zamanda bu âlimlerin genel olarak yaklaşımları ve görüşleri ortaya konulurken, yeri geldiğinde birtakım fikirleri misal olarak getirilip diğer fikhçilerin fikirleriyle kıyas edileceğinden, örnekleme ve kıyaslama yöntemine de başvurulacaktır.

III. ÇALIŞMANIN TEMEL KAYNAKLARI

Âlimlerin biyografisi için, önceden hazırlanmış çalışmalara başvurulmaktadır. Bunlardan MERCÂNÎ'nin Mustefadu'l-Ahbâr, Rizaeddin Fahreddin'in 'Asâr', Mihael Kemper'in 'Sufii i Uçeniyev v Tatarstane i Başkortostane (1789-1889) ', Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı mecmuasında Mercani, Carullah, Otuz-İmeni, Kursavî hakkında bilgiler, Ramil Adıgamov'un 'Gabrahim Utız-İmeni', Allen Frank'ın 'İslamskaya İstoriografiya i 'Bulgarskaya' İdentiçnost Tatar i Başkir, Munir Yusupov'un 'Şigabuddin Mercani'dir. Tezimizde adı geçen bölge âlimleri dünyaca meşhur olduklarından Mehmet Görmez'in 'Musa Carullah Bigiyef' gibi yurtdışı kaynaklarından da istifade edilecektir.

Tezimizin konusu ile ilgili çağdaş araştırmalar oldukça azdır ve neredeyse hepsi eski âlimlerin sözlerinin yorumlarıdır. Bunun için bölgede çağdaş müstakil araştırmalara, birkaç makalenin haricinde rastlanmamaktadır.

Yatsı namazı vaktinin sorunu ile ilgili tartışmalar bölge âlimlerinin kitap ve makalelerinde hareketle ele alınacaktır. Bunlardan Mercani'nin 'Mustefadu'l-Ahbâr', adlı kitabı müellifin kendi görüşlerinin yanısıru, İbn Batuta, İbn Fazlan ve bazı diğer âlimlerin görüşlerini içermektedir. Yine 'Nâzûratu'l-Hakk', adlı kitabı neredeyse yatsı namazı vakti

sorununa tahsis edilmiştir. Carullah'ın 'Uzun Günlerde Oruç'adlı kitabı, Kursavî'nin 'el-İrşad Li'l-İbad' kitaplarının bazı bölümleri ve Otuz-İmeni'nin 'Risaletü's-Şafakiye'sidir. Bunların yanında konuyla ilgili diğer araştırmacıların yorumları da dikkate alınacaktır. Bölge âlimlerin görüşleri klasik Hanefi ve diğer hukukçuların görüşleri ile kıyaslanacaktır. Bunun için Muhammed Şeybani, Muhammed Hamidullah, İbn Abidin, Fahreddin Razi, Ömer Nasuhi Bilmen ve diğer bazı âlimlerin çalışmalarına da başvurulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİNİN COĞRAFİ, TARİHİ, DİNİ YAPISI ve BÖLGENİN MEŞHUR İSLAM ÂLİMLERİ

I. COĞRAFİ YAPISI

İdil-Ural bölgesi çok geniş bir alana (yaklaşık 775 km²) ve değişik fiziki şartlara sahiptir. Tarihî süreçte devir devir İdil-Ural bölgesinin sınırlarını kesin olarak tayin etmek zordur. XIX-XX. yüzyıllar içinde bölgenin sınırlarını Orta İdil ve Güney Ural'daki Mordva, Çuvaş, Mari, Udmurd, Tatar, Başkırt halklarının yerleştiği sahalar tayin etmiştir. Coğrafi olarak bu bölge, Oka nehrinden başlayarak batıda Tobol'un sol koluna kadar; doğuda Vyatka'nın orta kesiminden Kama'nın kuzeyine ve aşağıda Güney Ural çöllerine kadar uzanmaktadır. İdil-Ural bölgesi tarihsel olarak zaman zaman değişkenlik gösterse de Orta İdil boyu ve Ural çevresi (Priuralye) bu bölgenin ana merkezini meydana getirmiş ve zaman içinde çeşitlenerek ve gelişerek zamanımıza kadar gelmiştir. İdil bölgesi bugünkü Kazan, Ulyanovsk, Vyatka, Samara, Nijniy Novgorod, Ufa, Orenburg, Perm, Tambov, Penza, Saratov ve Astrahan şehirleri olarak belirlenmiştir.¹

İdil-Ural bölgesi coğrafi özellikleri bakımından da oldukça çeşitlidir. Kuzeyden güneye doğru sık ormanlıklar vardır, daha aşağısı bozkır bölgesidir. Orman bölgesi bozkır bölgesinden İdil'in orta akıntısı ile tahminen Oka nehrinin başından Kama'nın başına kadar, Kama'nın aşağı akıntıları ve Bely nehrinin kuzey kaynaklarıyla ayrılmaktadır. Orman ve bozkır bölgesinin sınırları tarihî seyirde değişiklikler göstermiştir. İdil-Ural bölgesinin iklimi karasaldır ve Doğu Avrupa düzlüğünün doğudaki bir parçasıdır. Bu nedenle de bölgenin kuzeyi soğuk, batısı nemli, güneyi ise sıcak hava kütlelerinin etkisindedir.

---

¹ Emin Atasoy, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, 2. b., Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010, ss. 219-221.

Coğrafi tabiat şartları çok çeşitli olsa da bölge ekolojik bakımdan bir bütün oluşturmaktadır. Etno-tarihî süreçte orman ve bozkır önemli gelişme rolü oynamıştır. Burada yaşamak için kabileler göçebe, yarı göçebe veya yerleşik bir yaşam tarzı sürmüşler, bu da bölgenin coğrafi ve sosyal özelliğini şekillendirmiştir. Bu merkezî orman-bozkır bölgesi kuzeyde gizemli ormanları güneyde geniş bozkırları, doğuda güney Ural'ın dağları, batıda ise İdil nehrinin kollarıyla halkların birbirleriyle ilişkiler kurmasında önemli bir stratejik konuma sahiptir. Nitekim coğrafi tabiat şartlarının ortak özelliği, bölgede yaşayanların etnik yerleşiminde de görülebilmektedir. İdil-Ural bölgesi buradaki halklar için etno-kültürel ve karşılıklı ilişkilerin muhtar bölgesi gibidir. Orta İdil boyu ve Güney Ural'da yaşayan Türk, Fin-Ugor ve Doğu Slav halklarının aşırı karışık yerleşim göstermesi XV-XIX. yüzyıllardaki sosyo-demografik tarihî sürecin sonucudur. Bu dönem ana etnik gruplar kendilerine bağlı bölgesel alt etnik kimlikleri etkileyerek yeni oluşumların meydana gelmesini sağlamıştır.²

Kutup bölgesine yaklaştıkça da güneşin doğuşu ve batışı arasındaki aralık kısaltmakta bazen yatsı ile sabah namazı arasında sadece namaz kılınabilecek bir boşluk kalmakta ve hatta özel günlerde yatsı ve sabah aynı vakitte olmaktadır. İslam'ın doğduğu topraklar ekvatora yakın dolayısıyla gece ve gündüzün yılın çoğu zamanında birbirine yakın olduğu ve güneşin doğuş ve batışının, gecenin ve gündüzün tam anlamıyla görülebildiği ve hissedilebildiği bir bölgedir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Bulgar Türklerinin toprakları ise kutup bölgesine yakındır. Bu bölgede de bazen gece hiç olmamaktadır. Akşam şafağının (kızıllığı) hiç gitmeden sabah güneşi doğmakta ve yatsı namazının vakti hiç girmemektedir³.

İslam daveti yaklaşık IX. (yy)'da. kuzey bölgelerine ulaşmıştır. Bu zamandan itibaren tarih süreç içerisinde namaz vakitlerinin belirlenmesi konusunda âlimler arasında görüş farklılığı görülmektedir. Bilindiği üzere, mayısın ortasından temmuzun başına kadar yaz günlerinde yatsı namazı için gereken şartlar tam olarak yerine gelmemektedir. Bunun sebebi, kuzey bölgelerde geceleyin şafağın kaybolmamasıdır.

Mevsimler, gece-gündüzün değişmesi, coğrafi bölgelerin ve şehirlerin sınırları, bunların tarifleri ve hususiyetleri, ibadet vakitlerinin belirlenmesiyle alakalı olan coğrafya

² İlyas Topsakal, Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007, ss. 29-31.

³ Remzi Kurtdede, Musa Carullah Bigiyef ve İslam hukuku ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2011, s. 98.

ve astronomi bilimleri ele alınması gereken konulardan bazılarıdır. Bu bilimler dört husustan hareket eder.

1. Ufuk: her mahallin ufku, o yere nispetle, yeri alt ve üst olmak üzere iki eşit parçaya bölen büyük bir dairedir. Güneşin yıldızların doğuş ve batışı, ufuk dairesi ile olur. Ufuktan yukarı çıkmak doğuş, ufuktan aşağıya inmek batıştır. 'Güneş doğdu', demek, ufuktan yukarı aştı demektir, 'güneş battı demek 'ufuktan aşağı indi demektir.

2. Meridyen (Nısf-ı Nehar) :Her bölgenin meridyeni, bulunduğu bölgeye nispetle yeri, biri doğuya biri de batıya ait olmak üzere iki eşit parçaya bölen büyük dairedir. O daireye nısf-ı nehar adı verilir. Güneşin merkezi o daireye ulaştığı anda tam nısf-ı nehar olmuş demektir. Yeryüzünde ufukları bir (aynı) olan noktalar yoktur. Fakat meridyenleri bir olan çok sayıda nokta vardır. Her bölgenin kendine ait ufku vardır. Ancak yeryüzünde kendine ait meridyeni bulunan noktalar yoktur. Bir meridyeni sayısız ufuklar ikiye böler. Buna göre coğrafya ilmi terim olarak, yerküre üzerinde 360 meridyen dairesi farz edip uzunluk hesaplarında bunlarla yetinmiştir.

3. Gece-Gündüzü Eşitleyen Daire (Muaddil-i nehar) : Günlük hareket dairesidir. Buna ekvator (istiva) dairesi denir. Güneş, o daireye girdiği anda geceler ve gündüzler her yerde eşit olduğu için o daireye muaddil-i nehar denir.

4. Burçlar dairesi (Mıntıkatu'l-buruc) : Yıllık hareket dairesidir ki, yerküresi bu daire üzerinde hareket eder. Yer ve ay bu dairede birleşirlerse ya ay tutulması (husuf), ya da güneş tutulması (küsuf), meydana gelir. Buna göre bu daireye güneş ve ay tutulması denir.⁴ Dünya küresinin kuzey ve güney bölgeleri, hiç şüphesiz diğer bölgeler gibi değildir. Kırk beş enlem ile altmış altı enlem arası olan yerlerde gece ve gündüz yirmi dört saatten ibaret ise de, muayyen zamanlarda şafak ile fecir birbirine kavuşurlar, yani şafak batmadan önce fecir doğar.

İşte böyle yerlerde ve zamanda yatsı namazının farz olup olmadığı hakkında ulema ihtilaf etmiştir. Bu misalde güneşin durumu gösterilmektedir.

66 Kuzey enleminde 13 Haziran'dan 1 Temmuz'a kadar,

70 Kuzey enleminde 17 Mayıs'tan 7 Temmuz'a kadar,

90 Kuzey enleminde altı aya kadar güneş hiç batmaz, ufkun üstünde kalır. Güney enlemlerinde ise durum tam tersidir.

---

⁴ Abdullah Kahraman, **Musa Carullah Bigiyev Uzun Günlerde Oruç**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, ss. 55-56.

Ekvator bölgelerinde gece ile gündüz eşit iken ekvatorдан kuzeye ve güneye doğru ilerledikçe bu fark açılıyor. Yaz aylarında gündüzler alabildiğine uzayıp geceler son derece kısalmıyor. 66. enleme yaklaştıkça geceler daha da kısalmış 2,5 veya daha az bir saate kadar düşüyor. Kuzeye çıktıkça gecelerin kısalmasına ters orantılı olarak akşamla yatsının arası da açılıp uzuyor. Güneş battıktan sonra batı ufkunda kızılığın (kırmızı akşam şafağının) kaybolup beyazlığın çıkması, sonra da karanlığın çökmesi geç oluyor. Yani bir taraftan gece kısalmışken diğer taraftan akşamla yatsının arasındaki süre artıyor. Kutuplarda ise altı ay gündüz, altı ay gece olmaktadır. Böylece namaz ve oruç için gereken şartlar tam olarak gerçekleşmemektedir.

İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar ve Başkurtlar için, İslam'ı ilk kabul ettiklerinden itibaren bu günlere kadar bu mesele kendi önemini hiç kaybetmemiştir.

II. TARİHİ YAPISI

İdil - Ural bölgesinde devlet kuran ilk Türk topluluğu Bulgarlardır. Kaynakların belirttiğine göre Bulgarlar Milattan sonra V. yüzyıl ile VII. Yüzyıl arasındaki dönemlerde İdil - Ural bölgesine yerleşmiş ve burada bağımsız bir devlet kurmuştur. Bulgarlar buraya geldiklerinde, İdil - Ural bölgesinde kabileler halinde bulunan ve birliktelik sağlayamamış olan Fin Ugor toplulukları yaşamaktaydı. Bölgeye yerleşen Bulgarlar bu kabilelerle etnik ve kültürel açıdan kaynaşarak büyük bir devlet haline gelmiş ve bölgeye damgasını vurmuştur. İlk dönemlerdeki sınırları güneyde Çirmişen, batıda Sviyaga, kuzeyde Kama ve doğuda Şuşma ırmakları arasında yer alan bu devlet, XI. ve XII. yüzyıllara kadar sınırlarını daha da genişletmiştir. Nitekim XII. yüzyılda bu devletin sınırları doğuda Zey ırmağına, güneyde Samara'ya kadar uzanmaktaydı.⁵ 922 yılında İslâm, bu bölgede resmi din olarak kabul edilmiştir. Sonraki dönemlerde, söz konusu bölgede Müslüman milletlerin yanında ortodoks Hristiyan olan Rus ve Çuvaşlar yaşamaktadır. Dolayısıyla İdil-Ural bölgesinde kurulan ilk İslam Türk devleti Bulgar devletidir. İtil (Volga) nehrinin orta havzasında kurulduğundan, diğer Türk Bulgar devletlerinden ayırt edilebilmesi için nehrin mahalli söylenişi olan İdil kelimesiyle birlikte zikredilmiş ve bölgede kurulan en uzun Türk devletlerinden biri olmuştur.⁶

⁵ Mileuşa Yusipova, İdil-Ural Bölgesinde Hristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003, s. 12.

⁶ Ahmet Taşağıl, "İdil-Bulgar hanlığı", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 472.

Tarihte olduğu gibi, Őimdi de bölgedeki Müslüman nüfusun çoğunu Tatarlar teşkil etmektedir. Burada yaşayan milletlere Tatar denilmesi tarihte deđiŐiklik göstermiştir. Tarihte çoğu kez etnik yönünde birbiriyle ilgisi olmayan değişik halklara Tatar denilmekteydi. Kitaplarda, eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Altın Ordu Tatarları, Bulgar Tatarları gibi halkların tamamı genel Tatar başlığı altında toplamak mümkündür.⁷

Zekiyef'in belirttiğine göre, Tatar etnonimi (kökeni), Milattan çok önce Çin'in kuzeyinde yaşayan bir kabile veya kabile birliğine aittir. Bunların kökenleri tam olarak bilinmemektedir. İlk olarak KaŐgarlı Mahmut'un eserinde, onların Kırđızlar'a yakın bir bölgede yaşadıkları geçmektedir. Buradan, Tatarların, Orta Asya'da bir yerlerde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yine de Zekiyef'in belirttiğine göre, bu eski Tatarlar, Bulgar Tatarların doğrudan ataları değildir.

Eski Tatarlar'ın Asya'lı kesimi, Moğol ve Manur dilli halklar arasında hâkim pozisyonda bulunmuş ve sonucunda Tatar adını umumi isim olarak korumayı baŐarmıŐlardır. işte Cengizhan bu Tatarlar'la savaŐarak güçlü bir devlet kurmuş ve sonucunda umumi Tatar adı altında güçlü bir ordu kurmuştur. Bu orduya genel olarak Moğol-Tatar ordusu deniliyordu. Moğolların tüm fetihlerde bu ordu Tatar olarak geçmekteydi. Fakat Moğollar da, eski Tatarlar da fethettikleri topraklarda çok az bir kısmı teŐtil ediyordu ve çok hızlı bir Şekilde yerli halklar tarafından asimile olmuşlardır. Dolayısıyla bu Moğol Tatarları, Bulgar Tatarların, Afganların, Çinlilerin ataları olmadığı gibi, onlarla etnik bir bağı da yoktur.⁸

Avrupalı bilim adamları, Doğu'da olan Moğolların devletine Tatar veya kendi tanımlamalarıyla Tartar, yani cehennemli adını vermektedir. Fakat kullanımın bugünkü Tatarlarla alakası yoktur.

Rus bilim adamları ise, Altın Ordu'da yaşayan tüm Doğu'lu milletlere Tatar demektedirler. Sonra da, Rusların fetihleri Doğu'ya gittikçe tüm Rus olmayan halklara Tatar denilmeye başlamıştır. Hatta Japonya'ya yakın olan Sakalin adasında yaşayan ve Türkler ile hiç alakası olmayan Paleolashlı milletlere de Tatar adını vermiŐler ve oradaki körfeze Tatar Körfezi demişlerdir. Ruslar için Tatar sözü, Avrupalılar gibi olumsuz bir mana taŐıymaktaydı. Tatar sözü 'vahŐi' anlamına gelmektedir. Bundan dolayı büyük tarihi, din âlimi ve Sovyet döneminin ilk Baş Müftüsü Rızaeddin bin Fahreddin, Tatar olmasıyla

⁷ Mirfatih Zekiyev, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, ev. Ahsen Batur, 2.b., Selenge Yayınları, İstanbul, 2007, s. 215.

⁸ Zekiyev, a.g.e., ss. 217-218.

birlikte, 1897 senesinde yapılan nüfus sayısında kendini Başkırt olarak yazdırmıştır. Hâlbuki kendisini aynı zamanda Bulgarların bir torunu saymaktaydı.

Yirminci asrın başlarından itibaren araştırmalar arttıkça, Türk Tatarları diğer Tatar milletlerden ayrı tutularak, bunlara Türk-Tatar etnonimi kullanılmaya başlanmıştır. 1923 senesinde ise, bugünkü Tatarlara Tatar, genel olarak Türkî milletlere Türk veya Tyurk, Anadolu Türklerine ise sadece Türk veya Rusça söylenişte Turk denilme kararı alınmıştır.⁹

Bugün bölgede yaşayan Tatarlar, Altın Orda devletinde yaşayan yerli halk, daha önce İdil Bulgar devletini kuran millettir. Bunlara Tatar sözü sadece 19. asırlarda genel olarak kullanılmaya başlamıştır.

Bugünkü Tatarların ataları Bulgarlar olsa, Bulgarların atalarının kimle olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen bunlar Khuarasmi ve Hunlardır.¹⁰ Bu konu çalışmamızla doğrudan alakalı olmadığından, sadece bunu kaydetmekle yetineceğiz.

Bulgar devleti, Moğol istilasına kadar en yoğun siyasi ilişkileri o zamanlar Moskova ve çevresinde küçük bir Knezlik olan Ruslarla yaşamıştır. Kaynakların belirttiğine göre Bulgarlar, X. yüzyıldan itibaren Ruslarla siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Bu süreçte topraklarını genişletmeye çalışan Rus Knezliği(prensliği) Bulgar topraklarına yönelik istila girişimlerinde bulunmuş ve bu durum Ruslarla Bulgarları sık sık karşı karşıya getirmiştir. Bölgede Ruslarla ilk çatışma 969 yılında olmuştur. Bunu, 985 yılında Prens Vladimir'in başlattığı Rus saldırısı takip etmiştir.¹¹ Ancak her iki saldırı da Bulgarlar tarafından başarıyla durdurulmuş ve Ruslarla Kiev barış antlaşması imzalanmıştır. Yapılan bu antlaşmalara rağmen Ruslar, İdil-Ural bölgesine yönelik emellerinden hiç vazgeçmemiş ve bu durum Ruslarla Bulgarlar arasında sonraki yüzyıllar boyunca da sık sık tekrarlanan kanlı çatışmalara neden olmuştur. Bu bağlamda özellikle 1120, 1160, 1164, 1172, 1183, 1186, 1220 yıllarında çok şiddetli savaşlar yaşanmıştır. Ancak bütün bu istila girişimleri bir sonuç vermemiş ve Bulgar Devleti Moğollar tarafından yıkılıncaya kadar İdil-Ural bölgesinin tek hâkimi olmaya devam etmiştir.

İdil – Ural bölgesinde kurulan Bulgar Devleti sadece siyasi alandaki başarısı ile değil, aynı zamanda ileri düzeydeki kültür ve medeniyetiyle de adından söz ettirmiştir. Bu bağlamda onlar yüksek bir şehir medeniyeti oluşturmuş, sanat ve ticarete büyük bir önem

---

⁹ Zekiyev, a.g.e., ss. 218-219.

¹⁰ Zekiyev, a.g.e., s. 302.

¹¹ Taşağıl, a.g.m., ss. 472-473.

vermiştir. Nitekim Arap müelliflerin yazdıklarına göre, Bulgar Devleti yüksek bir şehir kültürü yanında güçlü bir ticaret yapısına da sahip bulunmaktaydı.¹²

1236 yılında Cengiz Han'ın torunu Batu komutasındaki Moğol orduları tarafından istila edilmiş ve böylece bu devletin varlığı sona ermiştir. İdil – Ural bölgesini işgal eden Batu Han bir süre burayı önce Büyük Moğol Hükümdarlığına bağlı olarak idare etmiş, daha sonra da bölgede kendi bağımsızlığını ilan ederek Altın Ordu Devletini kurmuştur.¹³

Büyük Moğol İmparatorluğundan ayrılarak Altın Ordu Devletini kuran Batu Han, Aşağı İdil'de Saray adlı yeni bir başkent kurmuş ve kendi adına para bastırmıştır. Böylece İdil – Ural bölgesinde Altın Ordu Devletinin hâkimiyet dönemi başlamıştır.

Bir süre sonra İdil – Ural bölgesinin yerli halklarının Moğol idaresine yönelik isyanları azalmaya başlamış ve sonuçta tamamen sona ermiştir. Bunda yerli halkın, istila sonrasında ortaya çıkan yeni yapılanmaya alışması yanında, Moğol hükümdarlarının, Berke Han'dan (1256-1266) başlayarak, İslam'ı benimsemelerinin de büyük bir rolü olmuştur. Özbek Han'ın (1313-1341) İslam dinini, Altın Ordu Devleti'nin resmi dini haline getirmesinden sonra Bulgarlar, artık kendileriyle aynı inancı paylaşan Altın ordu devletini benimsemeye başlamışlardır. Aynı zamanda devlet yöneticilerinin de İdil-Ural bölgesindeki Hun, Bulgar (Oğuz), Kıpçak, Peçenek gibi Türk unsurlarla iyi geçinmeyi esas alması ve ülke yönetiminde bu unsurlara önemli roller vermesi isyanların sona ermesine ve bölgenin hâkimi olan Moğollarla yerli Türk boylarının kaynaşmasına imkân tanınmıştır.¹⁴

Kazan Hanlığının merkezi konumunda olan Kazan şehri, Altın Ordu Devleti döneminden önce bir kale kenti olarak inşa edilmiştir. İdil ırmağının kıyısına kurulan bu kale kenti, konumu sebebiyle kısa zamanda İdil –Ural bölgesinin ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu ticari öneme paralel olarak Kazan'ın siyasi önemi de artmış ve bu bölge, Altın ordu Devleti içerisinde önemli bir konuma yükselmiştir. Zamanla Altın ordu Devleti'nin siyasi gücü azalmaya başlayınca diğer bazı bölgeler yanında Kazan bölgesi de yarı özerk bir beylik konumuna yükselmiştir. Bu durum, İdil – Ural bölgesi içerisinde Kazan ve çevresinin siyasi, askeri ve ekonomik önemini daha da iyileştirmiş ve Kazan'ı, adeta Altın Ordu'nun bir alternatifi haline getirmiştir.

¹² Yusipova, a.g.tz., ss. 19-21.

¹³ Eyüp Baş, **İslam Tarihi**, Ankara, 2012, s. 590; Komisyon, **Türk ve İslam Devletleri**, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 31-32.

¹⁴ İbrahim Maraş, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, ss. 17-18.

Altın Ordu Devleti'nin gerileme döneminde artan iç siyasi çekişmeler sırasında iktidarı Küçük Muhammed'e kaptıran Uluğ Muhammed'in, Kazan bölgesine çekilmesiyle bölgenin kaderi tamamen değişmiştir. Uluğ Muhammed, 1437 yılında Kazan bölgesini kendi denetimine almış ve bağımsızlığını ilan ederek Kazan Hanlığını (1438-1552) kurmuştur. Kazan Hanlığı, tam bağımsızlığını ilan ettikten sonra siyasi, askeri ve ekonomik gelişimini devam ettirmiş ve siyasi bağımsızlığını sürdürebilmek için Ruslarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelenin başladığı ilk dönem, başarılı bir askeri lideri olan Uluğ Muhammed zamanında Kazan Tatarları Ruslara galip gelmiş ve Ruslar bir müddet Kazan Tatarlarına vergi vermek zorunda kalmıştır.¹⁵

Kazan Hanlığı, şüphesiz Altın Ordu'nun devleti Bulgar Hanlığı'ndan sonra gelen hanlıktır. Kazan Hanlığının kurucusu meşhur görüşe göre Uluğ Muhammed'dir. Fakat bunun yanında kurucusu olarak oğlu Mahmud'un 1445 senesinde kurduğu görüşü de bulunmaktadır.¹⁶

Ancak Uluğ Muhammed'in ölümünden sonra oğulları tahtı elde etmek için iç mücadeleye girişmiş ve bu durum Kazan Hanlığının güç kaybetmesine neden olurken Rusların güçlenmesine fırsat vermiştir. Bu durum Rus –Tatar güç dengesinin değişmesine ve Rusların Tatarlara galebe çalmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda da 1462 yılından itibaren Kazan Hanları Rusların himayesine girmek zorunda kalmıştır. Kazan Hanlığının elinde kalan son topraklar 1552 yılında Rus çarı Korkunç İvan tarafından yüz elli bin asker ve yüz elli top ile işgal edilerek Kazan Hanlığı sona erdirilmiştir.¹⁷

İdil-Ural bölgesinde çeşitli kavimler yaşamaktadır. Tarih penceresinde bakılınca Bulgarlar, Kıpçaklar, Burtaslar, Başkırtlar, Çuvaşlar ve Ruslar, Tatar, Başkurt, Çuvaş gibi Türk toplulukların yanında Fin Ugor kavimlerle Slav unsurlardan oluşan toplam dokuz milyondan fazla insan yaşamaktadır. Doğrudan doğruya Rusya Federasyonuna bağlı olan bu altı cumhuriyet kendi içerisinde on ayrı idari bölgeye bölünmüş durumdadır. İdil-Ural bölgesinde Türk kavimlerden olanlar ise; Başkırtlar, Çuvaşlar ve Tatarlardır.

Başkırtlar, güney ve Orta-Ural Dağlarının doğu ve batı taraflarındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşayan bir Türk boyudur. Başkırtların lehçe ve ırk bakımından Kıpçak grubuna girdikleri söylenmekte ve asıl yurtları olarak Turkistanın batı kısımları

---

¹⁵ Yusipova, a.g.tz., ss. 25-28.

¹⁶ İklil Kurban, **Yaşlı Tarihin Yankısı, Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyet**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 85.

¹⁷ Yusipova, a.g.tz., ss. 28-30.

gösterilmektedir.¹⁸ Başkenti Ufa olan Başkırdistan, Güney Ural'dan batıya doğru İşimbay (Belaya) ve Kama nehrine kadar uzanır. Yüzölçümü yüz kırk üç bin altı yüz kilometre karedir. Bu coğrafyanın nüfusu dört milyon iki yüz bindir. Bunun yaklaşık bir milyon yüz bini Başkırtlar ise Başkırdistan'ın yaklaşık % 29'unu oluşturmaktadır.¹⁹

Tatarlar, bu bölgede yaşayan kavimlerden en büyüğü olan tatarlardır. Moğolların batıya doğru ilerlemeleriyle birlikte Tatar adı Moğollar için kullanılmıştır. Bundan başka, Tatar adını, esasen Altın Ordu Devleti meşhur etmesine rağmen, bu ad özellikle komşularınca ve bazı batılı yazarlar tarafından Asya'daki bütün Türkler için de kullanılmıştır. Tataristan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu'nun güneyinde yer alan, İdil (Volga) ırmağı ile Çulman (Kama) ırmağı arasında bulunan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Bölgenin batısında Çuvaşistan, kuzey-doğusunda Udmurtiya, doğusunda Başkırdistan, güney-doğusunda Rusya'nın Orenburg bölgesi, güneyinde ise yine Rusya'nın Samara bölgesi yer almaktadır. Bu bölgelerin arasında kalan ve ölçümü altmış yedi bin sekiz yüz kilometre kare olan toprakları ise Tataristan Cumhuriyeti olarak adlandırılmaktadır.²⁰

Çuvaşlar, İdil-Ural bölgesinde yaşayan önemli bir Türk boyudur. Türk tarihi ve etnolojisi üzerinde çalışanlar bu Türk boyunun Sabar Türklerinden ve Bulgarlardan geldiği yolunda fikir beyan ederler²¹. Çuvaşistan, Orta Volga'nın sağ kıyısında ve onun kolları olan batıdaki Sura ve doğudaki Svigiya arasında yerleşmiştir. Başkenti Çeboksarı olan Çuvaşistan, İdil-Ural bölgesindeki üç Türk Cumhuriyeti'nin en küçük yüzölçümüne, on sekiz bin üç yüz kilometre kareye sahiptir.²²

Bu etnografik grupların aynı bölgede karışık olarak yerleşmeleri ve ikili etnikanımlamalar geliştirmeleri bölgede asimilasyon sürecinin uzun ve şiddetli olduğunu kanıtlamaktadır. Eski devirlerde ve orta asırlarda bölgede özel yerleştirmeler ve hatta ahali değişik okuşu olmuştur. Fakat bölgedeki bütün etno-kültür dönemleri yeniden tanımlayarak, istikametini ve zorla yerleştirmenin bu seviyede rolünü dönemler içinde belirlemek zor ve karmaşık bir iştir.

---

¹⁸ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 213.

¹⁹ Natsionalny Sostav Naseleniya Respubliki Başkırtostan Po Dannım Vserossiyskoy Perepisi Naseleniya 2010 Goda, Ufa, Başkırtostanstat, 2012, s. 15.

²⁰ A. Melek Özyetgin- A. Merthan Dünder- İlyas Kamalov, **Tarihten Bugüne Başkırtlar**, Özener Matbaası, İstanbul, 2008, s. 76.

²¹ Gömeç, a.g.e., s. 237.

²² Yusipova, a.g.tz., s. 8.

Günümüzde İdil-Ural bölgesi denildiğinde, merkezde bugünkü Tataristan, Başkırdistan ve bunların etraflarında bulunan yerler anlaşılmalıdır. Bölgede Ruslarla birlikte Tatar, Başkırt ve Çuvaş gibi Türk toplulukların bulunduğu Cumhuriyetler yanında Mari, Mordva ve Udmurt gibi Fin Ugor kökenli halkların çoğunlukta olduğu cumhuriyetler de bulunmaktadır. Bu bölge Rusya Federasyonu içinde, Volga nehri ve Ural dağları arasında kalan bir mekândır. Bulgarlar hakkında tarihi kayıtlarda M. Ö. II. yy. ait bilgiler bulunmuştur. M. S. III. yy., Suriyeli yazar Mar-Abas Kotina, M. Ö. 149-127 yıllarında Kafkas dağlarından Kuzeye yerleşen Bulgarların, Ermenistan'ı istila ettiklerini kaydetmiştir. Bulgar adına daha sonra M. S. 482'de Bizans kaynaklarında rastlanmaktadır.²³

III. BÖLGENİN DİNİ VE MEZHEPSEL YAPISI

İdil-Ural bölgesi, tarihte ilk İslâm devletlerinden birisi olan Eski-Bulgar veya İdil-Bulgar Hanlığının kurulduğu bir bölge olarak bilinmektedir. 922 yılında İslâm, bu bölgede resmi din olarak kabul edilmiştir. Bundan önce 920-921 yılında Bulgar Hanı Şelkey oğlu Almış, Abdullah Baştu el-Hazari'yi Bağdat'a Abbasi Halifesi Muktedir-Billah'a elçi olarak göndermiştir. Buna cevaben Halife, bölgeye meşhur İbn Fadlan'ı gönderir. İşte böylece Bulgar Hanlığı, İslam'ı ilk kabul eden bağımsız Türk devleti olmuştur.²⁴ Bu bölgenin İslâm'ı kabul edişi, uzun bir zaman süren kültürel bağlantılar ve karşılıklı ticari ilişkilerden dolayı olmuştur. Dolayısıyla bu bölgede İslâm'ın kabul edilmesinde, savaş ve fetihlerin rolü yoktur.²⁵

Yukarıda kaydedilen bilgilerin yanında, bölgeye İslam'ın gelmesiyle alakalı diğer rivayet de bulunmaktadır. Seyfettin Erşahin'in belirttiğine göre, Ebü'l-Feyz'in tarihinde, ilk olarak İslam'ı bölgeye götüren direkt Hz. Peygamber'in sahabeleri olduğu zikredilmekte, hatta sahabelere ait iki kabir de bulunmaktadır.²⁶ Belki de bundan dolayı, içinde İbn Fadlan'ın da bulunduğu Halife'nin heyeti, bölgeye ulaştınca, daha önce İslam'ı kabul edenlerin olduğunu görmüşlerdir.

Rizaeddin Fahreddinov'un belirttiğine göre, bu bölgede yaşayan halkın İslam'ı kabul etmelerinin sebebi tam olarak bilinmemektedir. Fakat İbn Fadlan'ın

²³ Durmuş Arık, **Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005, ss. 16-17.

²⁴ Baş, a.g.e., ss. 588-590.

²⁵ Tamurbek Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, çev. M. Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 3.

²⁶ Seyfettin Erşahin, "Rusya'da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi," **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 567.

seyahatnamesinden anlaşıldığı kabarıyla bu sebep, siyasidir. Almas Han, düşmanlarından korunabilmek için Halifeden yardım isterken, mutlaka güneydeki Hazar ve kuzeydeki Rusları göz önünde tutmuştur. Yani Bulgar devletinin bağımsızlığı için Yahudilik ve Hıristiyanlıktan başka bir din gerekmekteydi.²⁷

Orta Asya, İdil Bulgarları için özel bir anlam taşımaktadır. Çünkü İslamiyet buralardan yayılıyordu. Dinle birlikte İdil-Bulgarlarına İslam âleminin bütün kazanımları da sızıyordu. Müslüman tüccarlar genellikle ticaretle misyonerlik faaliyetlerini birleştiriyorlardı. Bu arada İslamiyet'e daha önce giren Harezmî Türklerinin de Bulgarların Müslümanlaşmasına katkıda bulduklarını belirtmek gerekir. İdil Bulgarlarının Orta Asya kaynaklı olarak Müslüman tüccarlar aracılığıyla İslamiyet'e girdiklerinin bir delili de Hanefî mezhebine itikat etmeleridir. İdil Bulgarlarının Hanefî mezhebine mensup olduklarını, Ortaçağ Arap tarihçisi İbnü'l Esir, Hicri 433 yılı olaylarına dair haberinde şöyle ifade etmektedir:

“Bulgar kavmi Türkler ve Saklebler arasında doğan bir kavimdir. Onların şehirleri Türklerin en uzak şehridir. Onlar (önceleri) kâfirdiler... (Daha sonra) İslam dinini kabul ettiler. Onlar Ebu Hanife mezhebindedirler”²⁸

İdil Bulgarları arasında Şafii mezhebinin de yayılmış olduğunu gösteren delillerde vardır.. İbn Fadlan, Bağdat'ta Şafii mezhebinin resmi olarak kabul edildiği bir dönemde Bulgarlar arasında Hanefî mezhebine uyulmasından sızlanmaktadır. Şafii mezhebi devlette genel kabul görmemiştir. Anlaşılan bu mezhep belli bir çevrede yayılmıştır. XII. yüzyılın Hanefi fakihi an-Nasari'nin eserlerinin yanı sıra yine aynı dönemin ünlü Şafii fakihi el-Gazali'nin eserleri de Bulgarlar arasında popüler olmuştu.²⁹

İdil-Ural bölgesindeki Türk topluluklarının çoğu, daha önce Müslüman olan Bulgarların haricinde, Altın Ordu Devleti içine girdikten sonra da İslâm'ı kabul etmiştir. Altın Orda zayıflayıp parçalandıktan sonra, onun yerinde Kazan, Astrahan, Sibiry, Nogay hanlıkları kurulmuştur. Hepsinde galip olan din İslâm'dır. 16. asırda bu hanlıkların çoğu, başta Kazan hanlığı olmak üzere, Rus hâkimiyetine girmiştir. Rus hâkimiyetine girdikten sonra bölgede 18. asra kadar şiddetli bir asimilasyon politikası devam etmiştir. Bundan

²⁷ Kurban, a.g.e., s. 51.

²⁸ Rizaeddin Fahreddinev, **Bolgar ve Kazan törekleri**, çev. Hayrullin E.N, Kazan Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993, s. 51.

²⁹ A. N. Yuzeyev-T. K. İbragim –F. M. Sultanov, **Tatarskaya Filosofskaya Mısl v obşem kontekste**, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002, s. 73.

dolayı 19. asra kadar çok sayıda ayaklanma olmuştur. Bunu çoğunlukla Başkurtlar yapmışlardır.³⁰

Rus devleti tarafından yapılan politikaya sert tepki gösterdiğinden, İkinci Yekaterina (1762-1796) döneminden itibaren Müslüman nüfusa daha yumuşak bir siyaset uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemin en önemli gelişmesi, Ufa şehrinde Orenburg Muhammedi Ruhani İdaresi isimli Müftülük merkezinin kurulmasıdır. Ancak kurulan bu Müftülükte Baş müftü doğrudan İmparator tarafından tayin edilmiştir. Baş müftülüğün kurulmasının amacı ise, Müslümanların dini hayatını kontrol altında tutmaktır. Bunun bir olumlu sonucu, Müslümanlara camiler ve dini medreseler açmaları için izin verilmesidir. Bundan önce pratikte yasaklanmış olan dini hayat resmiyet kazanmıştır.

İdil-Ural çevresinde yaşayan Müslümanların değişim ve uyanması, 19. asrın ortalarında başlamıştır. Kazan'da, 1758 yılında gimnazyum(okul),1804 yılında ise Rusya'da üçüncü üniversite açılmıştır. Söz konusu asrın son çeyreğinde Kırım'da, yeni usulle eğitim veren medreseler açılmaya başlamıştır. Bu okullar, eğitimin yenilenmesi gerektiğini, yeni usulün olumlu olduğunu göstermiştir. Bunun sonucunda, birçok dini okulda yeni eğitim metodu kullanılmaya başlamıştır. 19. asırdan önce, dini ilimler daha çok Orta Asya âlimleri İdil-Ural tarafından ticaret kervanlarıyla gelen öğrencilere öğretiliyordu. Zaten yenilikçilik hareketinin öncülleri ve en meşhur âlimleri Buhara ve Semerkant medreselerinde okumuştur.³¹

20. asrın başında Orenburg Dini Meclis ismini taşıyan Merkez Diyanete bağlı topraklarda 7800 cami bulunuyordu. Camilerin yanında okuma-yazmayı öğreten ilkokullar da mevcuttu. Bütün okul ve camiler millet tarafından finans edilirdi. Okulların sadece dini olmalarına izin vardı, bunların haricinde milli kültür eğitim yasaktı. Bundan dolayı Müslüman nüfusun eğitimi din merkezliydi ve belli bir zamana kadar din derslerin haricinde herhangi bir eğitim yoktu.³²

Tezimizde incelenecek olanTatar âlimleri hızlı değiştiği bir dönemde yaşamışlardır. Tezimizde fikirlerine geniş yer vereceğimiz Şihabuddin Mercâni, Musa Carullah Bigiye'f, Abdürrahim Utız-İmeni, Abdunnasır Kursavî, ceditçiler ve onlara karşı olan kadimciler, Rusya'daki dini uyanış, sıcak ve karışık XX. asrın başı, iki ihtilal ve dinin yasaklanması vs. gibi etkileyici faktörlerin içinde kendi anladığı İslâm'ı savunma gayreti içinde olmuşlardır.

³⁰ Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966, s. 45.

³¹ Maraş, a.g.e., ss. 17-22.

³² Devletşin, a.g.e., ss. 64-66.

Mercânî ve diğer âlimlerin büyük kısmı, gelenekçi olan bir topluluğun içinden çıkıp dış ve iç tepkilere karşı dini yeniden anlamaya, yeniden toplum içinde dine yer bulmaya çalışmışlardır. Dış problemler, önce çarlık sisteminde dini okular için belli şartlar konması, sonra yeni, Bolşevik devrinde dinin tamamen yasaklanmasıdır. İç problemler ise, kadimciler tarafından gelen tepkilerdir.

Bölgede yaşayan Müslümanların dini uyanışı, ilk olarak Kursavî ve Mercânî gibi büyük zatlarla tarihe yazılır. Bu iki şahıs, bölgede, belki de tüm Rusya'da sonra çok yaygın olan ve çok yararlı olan ceditçilik hareketinin temsilcileridir. Ceditçilik, dini yenilikçiliğin çeşitlerinden birisidir. Yenilikçilik, ortaçağ düşüncesinin aksine, aklın üstünlüğünü kabul eder ve akılla uyuşmayan düşünceleri reddeder. Müslüman topluluğunda modernist düşünce, batı üstünlüğüne tepki olarak gelişmişti. Bu durumda, Müslümanları, sadece düşmanlara karşı koymak için değil, aynı zamanda onları eğitmek isteyen reformcular da çıkmıştı. Bunlardan önde gelenlerden farklı kıtalardan Cemalüddin Afganî (1839-1897), Muhammed Abduh (1849-1905), Reşit Rıza (1865-1935), Sör Seyit Ahmet Han (1817-1898), Muhammed İkbâl (1877-1938), Şibli Numani (1857-1914) sayılabilir. Bunların ortak hedefleri, yeniçağda Müslümanların geri kalmalarını gidermek, dinin hâkimiyetinde yeni bir anlayış geliştirmektir.

Yenilikçilik, reformculuk geniş yelpazeli bir harekettir. Bu yüzden onun temsilcileri, bazı görüşlerde birbirine tamamen zıt olabiliyorlardı. Bunun yanında onlar, bir topluluk, cemaat, teşkilat halinde değildi, belki de birbirini tanımıyordu. Onları bir araya toplayan asıl nokta, dine, din ve insan arasındaki ilişkiye yeni bir gözle bakışlarıdır.³³

Söz konusu yaz günlerinde yatsı namazının şartlarının tam olarak gerçekleşmemesi meselesi, kendi zamanında yerli nüfusun dindar ve İslamî ilimlere açık olduklarından da önemlidir. Direkt konumuzla alakalı olmayan, ancak bölgedeki Müslümanların ne derecede ilme yakın olduklarını gösteren bir hususa dikkat çekmeği uygun görmekteyiz. Örnek olarak Şubat ihtilalden önce İdil-Ural bölgesini teşkil eden Ufa ve Kazan guberniyalarında (vilayetlerinde) okul sayısını alacağız. Kazan guberniyasında 1800 yaklaşık mektep-medresede 132 bin öğrenci, Ufa guberniyasında 1500 mektep-medresede 83 bin öğrenci bulunmaktaydı. Bunlardan yaklaşık 45'i için meşhur denilebilir. Bunlardan ilk sırada, zamanından dini Üniversite seviyesine kadar ulaşan Ufa'daki 'Aliye-i Diniye' ve 'Osmaniye' medreseleri, Kazan'daki 'Muhammediye' ve 'Mercânî', Orenburg'daki

³³ Mazharuddin Sıddîki, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 11-14.

‘Hüseyniye’, zamanında küçük Buhara diye isimlendirilen Sterlibaş medresesidir. Bazılarında 800 kadar öğrenci bulunmaktaydı. Bunların büyük bir kısmı yeni usulle çalışan okullardı. Bunların hepsi, yerli Müslümanların dine yakın ve yerli âlimlerin tecrübeli ve gereken hususlarla alakalı fetva vermeye yetenekli olduğunu göstermektedir.³⁴

Daha bir dikkat çekici husus, bölgede, Tatar ve Başkurt tarihçiliğın geç meydana gelmesidir. Mesela Orta Asya veya Kafkaslarda, Rus işgalinden önceki tarihi anlatan pek çok eser bulunmaktadır. Bunlar Farsça, Türkçe kısmen Arapçadır. İdil-Ural bölgesinde ise, tarihçilik sadece 17. asırdan itibaren başlamaktadır ve bundan önceki tarih sadece birkaç eserden öğrenebilir. Tarihçilik ile yakın zamanda, yani 17. asrın sonunda, Tatarlar arasında ceditçilik hareketi başlamaktadır. Bu hareket, dünyada gelişen yenilikçiliğın bir versiyonu olsa da, kendine özgü bazı özellikleri bulunmaktadır. Demek ki bu zaman, bölgede İslam’ın hızlı geliştiğı olduğı bir zamandır.³⁵

IV. BÖLGENİN MEŞHUR İSLAM ÂLİMLERİ

A. MUSA CARULLAH BİGİYEV (1875-1949)

1. Hayatı

İdil-Ural bölgesinin meşhur âlimi olan Musa Bigiyev, kızı Fatima’nın ifadesiyle Carullah, 6 Ocak 1873 yılında dünyaya gelmiştir. Fakat Carullah, Fatih Kerimov’a yazdığı mektubunda kendisinin doğum yılını bilmediğini belirtir.³⁶ Bununla birlikte kaynaklara bakıldığında, Carullah’ın 1875 yılında Rostov-na-Donu şehrinde doğduğu daha çok benimsenmiştir.

Carullah’ın dedesi Abdülkerim Efendi, babası Yarullah Efendidir. Annesine gelince Damolla Habîbullah Hazret’in kızı Fâtıma Bigi Hanım’dır.³⁷ Carullah’ın Rus dilini ve İslam ilimlerini bilmesi, Orenburg Müftüsü olan Selim Giray Tevkilef tarafından *Don Oblastı*’na ahund (fahri imam) olarak tayin edilmesine neden olmuştur. Ayrıca babasının

³⁴ Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 1998, ss. 47-50.

³⁵ Allen Dj. Frank, **İslamskaya İstoriografiya i “Bulgarskaya” İdentıçnost Tatar i Başkir v Rossii**, çev. İlsiya Haybutdinova, OAO PİK “İdel-Press”, Kazan Rossiyskiy İslamskiy Universitet, 2008, ss. 26-27.

³⁶ Aydar Hayrutdinov, **Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Musa Carullah Bigiyev**, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan, 2005, s. 16.

³⁷ Mustafa Rahmi Balaban, “Musa Carullah”, C. I, Cüz. 1-4, **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İ. Ü. E. F. Yayınları, İbrahim Horoz Basınevi, İstanbul, 1954, s. 173.

zengin olması da bu konuda etkilidir. Musa Carullah'ın kendisinden beş yaş büyük ağabeyi Muhammed Zâhir Bigi daha sonra tanınmış ve Tatar yazarlarından biri olmuştur. Muhammed Zahir Bigi daha *Kazan*'da öğrenciyken Rusça ve Rusçaya çevirilen eserleri, özellikle de polisiye romanları okumaya merak salmış, daha sonra bu eserlere benzer Türkçe hikâyeler yazmaya heveslenmiştir. 1887 senesinde çıkan "*Günah-ı Kebâir*" (Büyük Günah) adlı ilk büyük hikâyesi Kazan edebiyatında yayınlanmış Türkçe hikâyeler arasında ikinci sırada yer almıştır.³⁸ Muhammed Zahir'in ikinci hikâyesi "*Güzel Kız Khadiçe*" ise 1896 yılında basılmıştır. Muhammed Zahir'in "*Katile*" ve "*Mürtet*" adlı hikâyelerin varlığı bilinmekle birlikte, A. Battal-Taymaz'ın belirttiğine göre bunlar basılmamıştır. Muhammed Zahir'in 1890'lı yıllarda *Türkistan*'a gerçekleştirdiği seyahatin notlarını, 1908 yılında Musa Carullah kardeşinin dilinden, renk katarak ve birtakım ilavelerde bulunarak düzgün hale getirmiştir. Daha sonraları bunları "*Maveraü'n-Nehir'de Seyahat*" adıyla neşretmiştir. Muhammed Zahir genç yaşında (33) hayata veda etmesine rağmen, kendi toplumuna yönelik tenkitçi görüşleri ve devrin sosyo-psikolojisini yansıtan umumi tahlilleri sayesinde 19. yüzyıl Tatar edebiyatının nadir simaları arasında yer almıştır. Carullah'ın babası kırk beş yaş dolmadan 1881 yılında ani bir hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Bu vakitte Muhammed Zahir Bigi 10–11 yaşında, Musa Carullah ise henüz 5–6 yaşında idi.³⁹

2. İlim Tahsili

Carullah'ın babası vefat ettikten sonra onun ve kardeşinin eğitimiyle anneleri ilgilenmiş, yaşadıkları bölgede öğrenmesi zorunlu olan Rusça dilini öğrenmelerini sağlamıştır.⁴⁰ Carullah'ın annesi küçük Musa'ya Arapça ve Osmanlıca kitaplarından ders vererek gerekli bilgileri verdikten sonra, on bir yaşındaki Musa Carullah'ı eğitimini devam ettirmek üzere *Rostov*'taki *Real Devlet Lisesi*(Rus Teknik Lisesi) 'negöndermiştir. Fakat Carullah'ın annesi oğlunun büyük bir din âlimi olmasını istediğinden dolayı Carullah'ı on üç yaşındayken gönderdiği okuldan geri alarak 1888 yılında *Kazan* şehrinde bulunan Damolla Abdulallam'ın *Gölboyu Medresesi*'ne yollamıştır. Burada Carullah, sürekli sorgulama ve taklide karşı olan tenkitçi bir yapıya sahip olması nedeniyle bu medreseyi

³⁸ İlk sırada, Bigiyev kardeşlerinin hemşerisi Musa Akyiğit'in "Hisamüddin Monla" adlı hikâyesi yer alır.

³⁹ Remzi Kurtdede, Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku ile ilgili görüşlerinin değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara, 2011, ss. 10-11.

⁴⁰ Veli Ahmet Hâkim, *Üstâd-ı Şehîr Musa Carullah Hazretleri Hakkında Mülâhazalar*, Helsinki, 1950, ss. 2–3

terk edip tekrar *Rostov*'a döner ve yarım kalmış lise tahsilini burada tamamlar.⁴¹ Bazı kaynaklara göre Carullah Kırımdaki Bahçesarayve Kazandaki Şehabuddin Mercânî'nin Medreselerinde okumuştur⁴². Rusya Müslümanları, din eğitimini *Buhara* ve *Semer kand* medreselerinde pekiştirdikten sonra memleketlerinedönüp öğrendiklerini hemşehrilerine öğretirlerdi. Bu durumyüzyıllardan beri gelerek Rusya Müslümanların bir geleneği olmuştur. Carullah da bu geleneğe uyarak 1895yılında, *Buhara*'ya gider. Burada Carullah, eğitim metodunu beğenmediği için kendisi hocalar seçip Arapça, Farsça dilleri, Fıkıh ve Felsefe derslerini almıştır. Aynı zamanda Carullah, Damella Şerif-Efendi bir Hoca'dan matematik ve astronomi derslerini almıştır. Buhara ve Semerkand menreselerindeki eğitimini aldıktan sonra 1896 yılında Musa Carullah tekrar *Rostov*'a döner ve burada üniversite eğitimini almak üzere müracaatta bulunur. Fakat Latince bilmediğinden dolayı üniversiteyi kazanamamıştır. "Musa Carullah 1901 senesi *Petersburg*'ta 55. Vasilyev Adası, 5. evde bir süre kalmış. Aynı yıl 31 Ağustos'ta tutuklanmış ve ceza olarak da *Ufa* şehrine sürgüne gönderilmiştir. Sürgün cezasını tamamladıktan sonra ise yurt dışına gitmiştir."⁴³ Dinî eğitimi için gerçekleştirdiği yaklaşık on senelik seyahatlerinden sonra, İslam coğrafyasının başka ülkelerini görmek ve ilmî susuzluğunu gidermek üzere Carullah önce İstanbul'a sonra Mısır'a gider. Carullah *İstanbul*'agelip *Mühendis Mektebine*(Teknik Üniversite'ye) yazılır, fakat sonra hemşerisi Musa Akyiğitzâde (1864–1923) 'nin tavsiyelerini alıp *Mısır*'a gider. Kahire'de de umduğu medreseyi bulamayan Carullah, sırasıyla Mekke, Hindistan, tekrar Kahire, Beyrut ve oradan yaya olarak Şam'a seyahatini gerçekleştirir. Bu seyahatleri esnasından Carullah birçok bilginle görüşür ve ders halkalarına katılır. Bu bilginlerinler arasında Muhammed Abduh, Şeyh Bahit Efendi ve Şeyh Salih, Carullah'ın dikkati çekerler.⁴⁴

Carullah, yaklaşık 11 yıl süren seyahatından sonra 1903-1904 yıllarında tekrar memleketine döner. Carullah 1905'de Çistay'lı Şeyh Zakir Hazret'in kızı Esmâ Aliye Hanımla evlenir, sonra onu annesinin yanında bırakıp St. Petersburg'a gider. Burada Carullah Abdürreşid İbrahim'in yayınladığı *Ülfet* (1905) ve *Tilmiz* (1906) gazetelerinde makaleler yazmakla meşgûl olur. Ayrıca Carullah, 1905-1917 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde yayınlanan dergi ve gazetelerin çoğunda da makaleler hazırlamakla birlikte

⁴¹ Balaban, a.g.m, s. 173; A. Battal Taymas, **Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah**, İstanbul, 1958, s. 9.

⁴² Hayrutdinov, a.g.e., s. 17.

⁴³ Kurtdede, a.g.tz., s. 12.

⁴⁴ Maraş, a.g.e., s. 86.

birçok eserlerini de yayınlamakta muvaffak olmuştur. Musa Carullah Bolşevik döneminde (1917-1933 yıllar arası) Rusya'da kalıp St. Petersburg ve Moskova'da imamlık görevi yanında çeşitli dinî toplantılarına katılmıştır. Carullah Kasım 1930'daki kıyım döneminin başlanmasıyla memleketini terk etmek zorunda kalmıştır. 28 Ekim 1949 senesinde de Kahire'de vefat etti.⁴⁵

3. Eserleri

Hayatını ilim öğrenmeye, makale ve kitap yazmaya adanmış Carullah'ın yüzün üzerinde küçük ve büyük eseri vardır. Bunların çoğu yayınlanmasına rağmen, başta 'Kur'an Tercümesi' olmak üzere diğer yazma eserleri günümüze kadar gelmemiştir. Eserleri St. Petersburg'dan Kahire'ye, Bombay'dan İstanbul'a kadar uzanan coğrafyada yazılıp basılmasına karşın eserlerine ulaşma hususunda her eserini farklı yerlerde yazmış olmasından kaynaklanan bir takım zorluklar da söz konusudur. Musa Carullah'ın belli başlı eserleri şunlardır:

1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Gün Devam Etmiş Meclisler Protokolü Zabıt Ceridesi (Kazan 1906), *el-Luzumiyyat Tercümesi* (Kazan 1907), *Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslamiyye* (Kazan 1907), *el-Muvafakat Mukaddimesi* (Kazan 1909), *Şeriat Niçin Ru'yete İ'tibar Etmiş* (Kazan 1909), *Kavâid-i Fıkhiyye* (Kazan 1910), *Uzun Günlerde Ruze* (Kazan 1911), *Halk Nazarında Bir Nice Mesele* (Kazan 1912), *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* (Petersburg 1914), *Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi* (Petersburg 1914), *Maide* (Petersburg 1914), *Islahat Esasları* (Petrograd 1915), *Zekât* (Petrograd 1916), *Şeriat Esasları* (Petersburg 1917), *Fıkhu'l-Kur'ân* (Petersburg 1920), *İslam Milletlerine Dinî, Edebî, İctimaî Siyasi Meseleler Tedbirler Hakkında* (Berlin 1923), *Şeriat-ı İslamiyye Nazarında Müskirât Meseleleri* (İstanbul 1927), *Mürâcaat (On Bir Sene Mukaddem 1921 Senede Mebusların Biri Elinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İltifatlarına İhtiramla Takdim Kılınmış Bir Mürâcaat)* (Kahire 1931), *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hâtun* (Berlin 1933), *el-Vesia fî Nakdi Akaidi'-Şia* (Kahire 1935), *Kitâbu's-Sünne* (Bhopal 1945).⁴⁶

⁴⁵ Hayrutdinov, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mısli, Musa Carullah Bigiyev, ss. 37-38.

⁴⁶ Kurtdede, a.g.tz., s. 37; Maraş, a.g.e., s. 88.

B. ŞİHABUDDİN MERCÂNÎ (1818-1889)

1. Hayatı

Tam ismi Şihabuddin Abulhasan Harun b. Bahauddin b. Subhan b. Abdulkerim b. Abdü't-Tavvab b. Abd el-Gani b. Abdulkuddus b. Yadaş b. Yadkar b. Ömer el-Kazanî el-Mercânî el-Bulgarî'dir.⁴⁷ Şihabuddin Mercânî 3 Ocak 1818 yılında, Kazan'a bağlı Yabancı köyünde dünyaya gelmiştir. Mercânî ailesinin ilk çocuğudur. Mercânî doğduğunda babası otuz iki, annesi ise yirmi dört yaşındaydılar. Mercânî'nin annesi çok erken vefat ettiğinden dolayı Mercânî annesi hakkında çok az bilgi sahibi olmuştur.⁴⁸

Mercânî'nin cetlerinden olan Abdülkuddûs b. Yadaş b. Yadkar b. Ömer Hoca Kazan şehrinin elli kilometre uzaklığında bulunan Mercân köyünün kurucusudur. Bu nedenle Şihabuddin Mercânî, Mercân köyüne nispetle el-Mercânî olarak lakaplandırılmıştır.⁴⁹

Mercânî'nin annesinin ismi Hubeybe bnt. Abdünnâsır b. Seyfûlmülük b. Muzaffer b. Murtezâ b. Ali b. Yûsuf es-Semberî el-Çakâlî (v. 1833), babasının ismi ise Bahuddin b. Sübhân'dır (v. 1856). Bahuddin Bey kendi zamanında Buhara'ya giden öğrencilerin önde gelenlerinden olmuş, Buhara Emiri Haydar b. Ma'sûm'um saygısına mazhar olmuştur. Hatta memleketine dönmeden önce Buhara Emiri kendisine çeşitli hediyeler göndermiştir. Bahuddin b. Sübhân, Emir'in sarayında gerçekleştirilen ilim meclislerine katılmış, orada ortaya çıkan iltifatları da görmüştür. Bahuddin Bey, kendi memleketine dönerek Yabancı köyünde hocalık yapmış, daha sonra bu görevini Taşkiçu köyünde devam ettirmiştir. Bahuddin Bey 1856 yılında yetmiş iki yaşındayken vefat etmiştir.⁵⁰ Şeref'in belirttiğine göre, Mercânî'nin zamanında okullar belli bir düzene sokulmamıştı. Mercânî, 1881 yılından itibaren kendi adına kurulan Mercânî medresesinde ders vermeye başlamıştır. 1884'de Tatarskaya Uçitelskaya Şkola'daki görevi de sona eren Mercânî, 29 Şaban 1306 / 18 Nisan 1889 yılında vefat etmiştir. Mercânî Kazan'daki Müslüman mezarlığına defnedilmiştir.

⁴⁷ Damir Şagaviyev, *Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Misli, Şihabuddin Mercânî*, Tatarskoye knicnoe izdatelstvo, Kazan, 2008, s. 55.

⁴⁸ Şehir Şeref, *Mercânî'nin Tercüme-i Hâli*, Rûhiyat Neşriyatı, Kazan, 1998, s.15.

⁴⁹ Munir Yusupov, *Şihabuddin Merdcani*, Tatarskoye knicnoe izdatelstvo, Kazan, 2005, s. 22; Şagaviyev, *Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Misli, Şihabuddin Mercânî*, a.g.e., s. 55, Şihabuddin Mercânî, *Nâzûretü'l-Hakk fî Fardiyeti'l-Işâ ve in lem Yeğibi's-Şafak*, Thk. Urhan b. İdris Ançakar-Abdu'l Kadir b. Selçuk Yılmaz, Fatih yayınevi, İstanbul, 2012, s. 15.

⁵⁰ Şeref, a.g.e., s. 15.

2. İlim Tahsili

Mercânî ilk dini eğitimini altı yaşındayken babasının hocalık yaptığı Taşkiçu köyündeki medresede almıştır. Kazan bölgesinin meşhur bir medresesi olan bu medresede MERCÂNÎ babasından ve çeşitli hocalardan Arapça, Fıkıh, Kalam ve Mantık derslerini tedaris etmiştir. 17 yaşına geldiğinde Mercânî kendisi de babasıyla birlikte hocalık yapmaya başlamıştır. Oldukça zeki olan Mercânî, bu medresede pek tasvip etmediği Farisi dili ile öğretilen Arapça grameri dersi için kendi metodu ile Arapça ders kitabı hazırlamıştır.⁵¹

17 Mayıs 1838 yılında Mercânî bir ticaret kervanına katılarak ilmini ziyadeleştirmek maksadıyla Buhara'ya gitmek üzere memleketinden hicret etmiştir. O devrin şartlarında bu yolculuk 7 ay sürdükten sonra 12 Aralık 1838 de Buhara'ya ulaşmıştır. Mercânî ilk derslerini meşhur bir âlim olan Mirza Salih Ağlan bin Abdullah el-firgani'den almaya başlamıştır. Tarih ilmine duyduğu hususi alakanın etkisiyle devrin büyük tarih hocalarından Huseyin bin Muhammed bin Omer el-Kirmani el-Kargali ile tanışmıştır. Pek çok lisan bilen bu tarih hocasının Mercânî üzerinde ciddi etkileri ve faydaları olmuştur. ⁵² Zaman geçtikçe Buhara'daki eğitim sistemini oldukça bozuk ve yetersiz bulan Mercânî, 5 yıl kaldığı Buhara'dan Semerkant'a geçerek Şirdar medresesine yerleşmiştir. Semerkant seyahatı onun fikri tekâmülünün dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Burada meşhur kadı Ebu Said bin Abdulhay bin Ebul Hayr es-Semerkandi'den dersler alan, O'nun çocuklarını okutan ve zengin kütüphanesinden faydalanan Mercânî, bu âlimin teşviki ile tarih ile de ilgilenmeye başlamıştır. O dönemde fikir dünyası daha da genişlemiştir. İki sene sonra icazetname alan Mercânî Buhara'ya dönmüş ve burada "Mir Arap" isimli medrsede 5 sene boyunca ilim tahsiline çeşitli âlimlerin huzurunda devam etmiştir.⁵³ 1849 yılında Buhara'dan ayrılan Mercânî yaklaşık 11 yıllık aradan sonra tekrar Taşkiçu köyüne gelmiştir. 2 ay sonra da Kazan şehrindeki mescide imam-hatip ve müderris olarak tayin edilmiştir. 1876'dan itibaren Kazan'da Ruslar tarafından Müslüman mekteplerinde zorunlu olarak okutulan Rusça derslerine muallim yetiştirmek için açılan Tatarskaya Uçitelskaya Şkola'da 9 yıl süreyle "din muallimliği" yapmıştır. 1880 yılında hac vazifesini ifa etmek için yola çıkmış; İstanbul, İzmir, İskenderiye üzerinden Mekke ve Medine'ye ulaşmış ve buralarda bir süre kalmıştır. Mercânî aynı yılın sonunda tekrar

⁵¹ Şagaviyev, a.g.e., ss. 59-61

⁵² Yusupov, a.g.e., ss. 31-32

⁵³ Şagaviyev, a.g.e., ss. 64-65

Kazan'a dönmüştür. Hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiş ve vefatına kadar çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

3. Eserleri

1. *el-Hikmetu'l-Bâliĝe el-Cenniyye fi Şerhi'l-Akâidi'l-Hanefiyye*, 1888 Kazanda basılmış.

2. “*el-‘Azbu'l-Furât ve'l-Mâu'z-Zülalü'n-Nâfi' li-Ğilleti Revammi'l-İbrâz li-Esrâr Şerhi'l-Celâl*” (İstanbul 1292, 1315, 1317, 1323), Mollâ Celal Devvânî'nin “*el-Akâidu'l-‘Adudiyye*” şerhinin hâşiyesidir.

3 “*el-Meselu'l-A'lâ*”.

4. *Hakku'l-Beyân ve't-Tesvir fi Mes'ele Hudus Alemi'l-Emr ve't-Takdîr*”, Kazan,1888.

5. *et-Tarika el-Musle vel-akıda el-Husna*, 1891, Kazan.

6. *Akıda muhtasara*, 1910, Mecmuat er-Rasailde Kahire'de basılmıştır.

7. “*Tezkiretu'l-Munîb ‘Adama Tezkiyati Ehli's-Salîb*”.

8. *Nâzûretü'l-Hakk fi Fardiyyeti'l-Işâ ve in lem Yeĝibi'ş-Şafak*, 1870, Kazan.

9. “*Hakku'l-Ma'rife ve Hüsnü'l-İdrâk bima Yecib fi Vücûbi'l-Fıtr ve'l'İmsâk*”. “*Nâzûretü'l-Hakk*” kitabın gereksiz ve asılsız olduğuna dair tenkitler ortaya çıkması bu eserin yazılmasına neden olmuştur. Kazan'da 1880 yılında basılmıştır.

10. “*el-Berku'l-Vâmid fi'r-Redd ‘ala'l-Baĝîd el-Musemma bi'n-Nâkid*”. Kazan'da 1888 yılında basılmıştır. Bazı fikhî meseleleri içeren bir eser olup Mercânî'yi tenkit eden Mollâ Said el-Bereskevi'ye cevapları içermektedir.

11. *Menasik el-Hac*.

12. “*Hizâmetu'l-Havâşî li-İzâhati'l-Ğavâşî*” (Kahire 1306 h. , 1322 h. , 1324 h. ; Kazan 1889). Teftâzânî'nin *et-Telvîh* adlı eserine yazılmış bir hâşiyedir.

13. *el-Hak el-Mubin fi Mehasin evda Eddin*. 1889, Kazan.

14. *Meşaria el-Usul ve Meşarip el-Fusul*.

15. *el-Fevaid el-Muhimma*, 1878, Kazan.

16. *Cevami el-Hikam ve Zerai en-Niam*.

17. *en-Nesaih*. 1869. Kazan.

18. *Cami el-Hutab*, 1912, Kazan.

Zikredilen bu eserler, Mercânî'nin eserlerinin hepsi olmadığı söylenebilir. Mercânî'nin bu eserlerinin kaleme alınış nedenini, onun yaşadığı dönemdeki güncel meseleler oluşturmaktadır.⁵⁴

C. MOLLA ABDURRAHİM BİN USMAN UTİZİMENİ (OTUZ-İMENİ)'NİN HAYATI, İLMİ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ (1754-1834)

1. Hayatı

Meşhur olan İdil-Ural âlimi: fakih, sufi, şair, düşünür – Molla Abdurrahim bin Usman bin Sermeki bin Kırım el-Utız-İmeni.⁵⁵ 1754 yılında Tataristan'ın Bügülme ilçesi yakınlarındaki Otuz-İmen (bugün Çirmeşen'e bağlı Yana Kadı) köyünde dünyaya geldi.⁵⁶ Babası Usman bin Sermeki Timeş (Leninagorsk ilçesinin) köyünde doğdu. Annesi Utız-İmen köyünde doğmuş ancak evlendikten sonra Timeş köyünde yaşamaya karar vermiştir. Otuz-İmen'i dünyaya gelmeden babası Usman b. Sermeki öldü. Annesi Afife'yi de henüz 2-3 yaşlarında iken kaybetti ve küçük yaşta yetim kalınca akrabaları tarafından büyütüldü.⁵⁷

2. İlim Tahsili

Otuz İmen ilim tahsilini ilk olarak köyünde bulunan Vildan Molla Medresesi'nde almıştır. Bu medresede kısa zamanda sivriyen Abdürrahim Otuz-İmeni kendi akranlarına hocalık da yapmaya başlamıştır. Çevre köylerdeki medreselerde okuduktan sonra dönemin İdil-Ural meşhur ilim merkezlerinden Orenburg'a bağlı Kargalı kasabasına giderek Valid b. Muhammed el-Emin medresesinde öğrenim gördü.⁵⁸ Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra bir müddet aynı bölgede bulunan Siterlibaş Medresesi'nde ders verdi. Kendi memleketinde başlangıç ilimlerini aldıktan sonra 1788'de bilinmeyen bir sebepten veya

⁵⁴ Şagaviyev, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Şihabuddin Mercânî, a.g.e., ss 82-91; Mercânî, Nâzûretü'l-Hakk fî Fardiyyeti'l-Işâ ve in lem Yeğibi'ş-Şafak, a.g.e., ss. 38-42; Yusupov, a.g.e., ss. 257-259.

⁵⁵ Şihabuddin Mercânî, **Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kâzân ve Bulğâr**, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2008, s. 239.

⁵⁶ İsmail Türkoğlu-İbrahim Maraş, "Utuz-İmeni, Abdürrahim (1752-1835)", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 11.

⁵⁷ Maraş, a.g.e., s. 47; Adıgamov, Gabdrahim Utız-İmeni, a.g.e., s. 27; Ramil Adıgamov, **Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Gabdrahim Utız-İmeni**, Tatarskoye knicnoe izdatelstvo, Kazan, 2007, s. 26.

⁵⁸ Maraş, a.g.e., ss. 47-48.

bilgisini arttırmak için eşi Hamida Bedia el-Cemal ve çocuğu Abdünnasır ile başta Orta Asya'ya göç etti. O dönemdeki İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk Müslümanlar dini eğitim almaları için başta Buhara ve Semerkant olmak üzere bazı ilim merkezlerine çocuklarını gönderiyorlardı.⁵⁹ Otuz-İmeni, Akça, Tufi, Mazar, Şahimerdan gibi şehirlere giderek oradaki medreselerde ders verdi. 1796 yılında Belh, Gerat, Kabil gibi Afganistan şehirlerinde ilmi çalışmalar sürdürmüştür. Kabil'de de sufi Şeyh Feyzhan el-Kabuli ile tanışmış ve ona bağlanmıştır.⁶⁰ Bir başka rivayete göre Buhara'da bağlanmıştır.⁶¹ Hacı Bağdadi'den sonra Megak mescidinde imam oldu⁶² Semerkand'da, Hoca Ahrar medresesinde saklandı, Semerkand ve Buhara'da yaşayanlar tarafından Hz. Osman (r.a.) mushafi diye bilinen el yazma kitabı düzenleyip, kaybolan bazı yerlerini yazıp, yırtılan kâğıtları yapıştırıp yeniledi.⁶³ 1798'de Kayırmaç denilen yerde hanımı Hamide vefat etti. Sonra Abdürrahim Otuz-İmeni çocukları ile önce Otuz İmen köyüne gitti, ancak baba tarafı o köyden olmadığı için köy halkı onları kabul etmediler. O da uzaktan akrabalarının yaşadığı, komşu köye, Kara Çeşme'ye, gitti. Burada bir yıl kaldıktan sonra, sırasıyla, İşley (Çistay'da) ve Ebi köylerine gitti. Ebi köyündeki medresede 3 yıl halfelik (hocalık) yapan Abdürrahim Otuz-İmeni, buradan da medresesi bulunmayan Kuakbaş (Leninagorsk ilçesi) köyüne geldi ve burada bir medrese kurarak öğrenci yetiştirmeye başladı. Bir müddet sonra bu köyden de ayrıldı ve babasının köyü olan Timeş'e gitti. Ömrünün sonuna kadar bu köyde yaşayan Abdürrahim Otuz-İmeni, 1834 yılında 80 yaşında iken vefat etti. Eski kaynaklara göre 1250 (1835) ölmüştür.⁶⁴ Vefat edinceye kadarda talebe yetiştirmeye meşgul oldu.⁶⁵ Arapça ve Farsça bilen Abdürrahim Otuz-İmeni daha çok manzum eserler yazmıştır. Dönemin toplumsal aksaklıklarını, halk arasındaki bid'at ve hurafeleri, âlimlerin, yöneticilerin ve din görevlilerinin cahilliklerini konu edinmiş, bu tür problemleri

⁵⁹ Adıgamov , Gabdrahim Utız-İmeni, a.g.e., s. 30; Mihael Kemper, **Sufiyii i Uçyöniye v Tatarstan'ye i Başkortostan'ye (1789-1889)**, İdel-Press, Kazan, 2008, s. 252.

⁶⁰ Adıgamov, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Gabdrahim Utız-İmeni, a.g.e., ss. 30-31.

⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, Asar, C. I, cüz.6, M. Fatih Gilman Kerimov Matbaası, Orenburg, 1904, s. 301.

⁶² Muhammed Murad Remzi, **Telfikü'l- ahbar ve Telkihu'l-asar fi vekaifu'l-Kazan ve Bulgar ve Muluku't-tatar**, I-II, C.II, Daru'l Kitabu'l Ulümiya, Beyrut, 2002, ss. 360-361.

⁶³ Mercânî, Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl Kâzân ve Bulğâr, a.g.e., s. 229.

⁶⁴ Mercânî, , **Müstefâdü'l-Ahbâr fi Ahvâl Kâzân ve Bulğâr**, a.g.e., s. 229; Fahreddin 'Asâr', C. I, Cüz. VI, a.g.m., s. 316.

⁶⁵ Adıgamov, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Gabdrahim Utız-İmeni, a.g.e., ss. 31-32; Maraş, a.g.e., s. 48.

çözebilmek için Fıkıh ve Tefsiri tam anlamıyla bilmek gerektiğini savunmuştur. Faydalı ilimler arasında fıkha özel bir yer vermiştir.⁶⁶

3. Eserleri

Abdürrahim Otuzimeni'nin, yaklaşık 50 civarında manzum ve nesir olarak yazılmış eseri vardır. Bunlardan 31'i manzum, 14'ü neşir, 3'ü manzum ve neşir karışık, 2'si Arapça-Farsça sözlük çalışması ve 1 tanesi de takvim çalışmasıdır. Ayrıca ona atfedilen veya ona ait olduğu bilinip de halen bulunamayan eserler vardır. Eserlerini Arapça, Farsça ve Türkçe yazmıştır. Eserlerinden bir kısmı basılmış olup, çoğu halen yazma halindedir. Bu eserlerinden bazıları Tataristan'daki Devlet Üniversitesindeki Kütüphanesinde, bazıları ise İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁶⁷ Bazı manzum eserleri şunlardır:

1. Cenahu'l-Felah fi zemmi mubah: Açgözlülüğe ve nefsanî isteklerin kontrol edilmesine dair Türkçe bir risaledir.

2. Dürretü'l-fahire Yaki Ahiretname: İmam Gazzali'nin ad-Dürretü'l-fahire fi keşfi 'ulumi'l-ahire adlı kitabından faydalanılarak kaleme almıştır.

3. Tühfetü'l-gureba ve Letaifü'l-eza: Bir mükaddime, bir hikâye, dört bölüm (makale) ve bir hatimeden olan eserde Buhara medreselerindeki yanlış uygulamalardan bahsedilmektedir.

4. Gurbetname: Bir mukaddime, beş fasıl ve bir hatimeden oluşan 200 mısralık bir risaledir.

5. Avarifü'z-zaman: Bir mukaddime, altı bölüm ve bir hatimeden oluşan eser cahil sofuları tenkit etmek üzere kaleme alınmıştır.

6. Tenzihü'l-efkâr fi nesaihi'l-ahyar: 586 mısralık risalenin 186 mısrası Farsça, diğerleri Türkçedir.

7. Risale fi mühimmeti'z-zaman: Kazanda 1889'da basılan bu eser 934 satırdan ibarettir ve Türkçedir.

8. Neşrü't-takrib: 1840'ta Kazanda Risale-i'Mühimme ile yayımlanmıştır.

9. Ebyat-ı Türkî Der Zemmi Dünya.

10. Bahs-i Nihan bi-Cevan.

11. Selam Sinden Kitirdi Bir Filan.

⁶⁶ Türkoğlu-Maraş, a.g.m., s. 12

⁶⁷ Maraş, a.g.e., s. 49.

12. Bu bir Nüsha-i Latifdür.

13 Beyt Der Zemm-i Sufiyan me-Zamane (farsça).

Bazı mensur eserleri de şunlardır: 1. Seyfü's-Sarim. Giriş kısmı Farsça, diğer bölümleri Arapça olan risale tasavvufi ve ahlaki konuları ihtiva eder. 2. Risale-i Debbağat. Fıkıhla ilgili küçük bir risaledir. 3. Risale-i Şafakiye. Güneşin batmadığı yerlerde yatısı namazının kılınıp kılınmayacağı hakkında bir risaledir. 4. Risale-i İhtiyat. Dini emirler konusunda küçük bir eser olup tek nüshası Kazan Devlet Üniversitesi El yazmaları bölümündedir. 5. Risaletün Fi Zemmi Şürbi'ş-Şay: Arapça olarak yazılmış bu küçük eser çok çay içmenin zararlı olduğunu beyan ediyor. 6. İnkazü'l-Halikin. Yarı felsefe karakterde risaledir. 7. Tuhvetü'l-Ahbab: Kazanda 1900'da basılmış Arapça bir eserdir. Tecvitle ilgili olup 16 sahifedir. 8. Cevahirü'l-Beyan: Fıkıhla ilgili bir eser olup 27 varaktır. 9. Şerhu Sebati'l-Acizin. Sufi Allahyar'ın Türkçe kitabının Arapça şerhidir. 10. Şerhu Muradi'l-Arifin. Allahyar'ın Farsça eserine yazılmış Arapça bir şerhtir. 11. Muhtasarü Leta'ifi'l-Lugat Li'l-Mesnevi. Mesnevinin anlaşılmayan kelimeleri için hazırlanmış Farsça-Arapça sözlük ve açıklamalardan oluşur. Risale-i Mühimme: Kazan'da 1840'da basılmış olan bu eser 24 sayfalık yazılmış bir eserdir. 13. Tercüme-i Dürretü'l-Fahire. Gazzali'nin eserinin Türkçe tercümesidir.⁶⁸

Otuz-İmeni'nin hayatı araştırılmış olmasına rağmen, Ramil Adıgamov'un belirttiğine göre, bazı neticeler daha tartışılabilir. Bunun nedeni, Otuz-İmeni'nin ceditçi olup Sovyet döneminde ona siyasi ideolojik tarafından bakılmasıdır.⁶⁹ Bunun yanında bunu da belirtmek mümkündür, yukarıda zikredilen araştırmacıların problemi sadece Otuz-İmeni için geçerli değildir. Diğer Türk-Tatar alimleride her taraftan araştırılmamış, araştırılmışsa da, sovyet döneminde yapılan çalışmaların kısmı siyasi ideolojik bakıştan hâlî değildir.

D. MOLLA EBUNNASIR ABDUNNASIR BİN İBRAHİM BİN YARMUHAMMED BİN İŞTİREK EL-KURSÂVÎ (1776-1812)

1. Hayatı

Tam ismi Molla Ebunnasır Abdunnasır bin İbrahim bin Yarmuhammed bin İştirek el-Kursavî'dir. Kursâvî 1776 yılında Kazan Bölgesindeki Kursa köyünde dünyaya gelmiştir. Bazı kaynaklarda Kursâvî'nin doğum tarihi 1771, 1772 ve 1765 olarak da

⁶⁸ Türkoğlu-Maraş, a.g.m., s. 12; Maraş, a.g.e., ss. 49-50.

⁶⁹ Adıgamov, Gabdrahim Utz-İmeni, a.g.e., ss. 8-10.

zikredilmiştir. Babası İbrahim bin Yarmuhammed 1790-1791'de vefat etmiştir. Kursâvî'nin annesinin adı ise Mihorban bint Emin bin Mansur'dur. Kursâvî'nin babası vefat ettikten sonra aile bakımını Kursavî'nin büyük kardeşi Abdülhalik üstlenmiştir. Kursavî, babası gibi ticaretle uğraşmıştır.⁷⁰

2. İlim Tahsili

Kursâvî ilk ilim tahsilini Viyatka'ya bağlı Malmij kasabasının Meçkere köyünde Muhammed Rahim b. Yusuf el-Aşiti el-Meçkerevi'nin yanında gerçekleştirmiştir. Abdullah b. Abdisselam el-Meçkerevi bu dönemde zengin olup, 1791'de taştan yeni mescit inşa etmiştir. Meçkere'de eğitimini tamamladıktan sonra Kursavî ilim tahsilini devam etmek üzere Buhara'ya gitmiştir. Buhara'dayken akranları arasında kısa zamanda sivrilen Kursavî, Müceddidi koluna mensup meşhur Nakşibendî şeyhi Niyazkulı Han Türkmani'ye intisap ederek dört yıl ona hizmet etmiş ve kendisinden icazet almıştır. Gelenekçi âlimler ve Orta Asya'nın zengin kütüphaneleriyle kurduğu temas, Kursavî'nin skolâstik din anlayışına tepkisine yol açmıştır. Kursâvî Buhara'dayken Kur'an ve Hadis alanında derinleşir ve ayrıca Kelam ilmine önem verir.⁷¹

Kursâvî, Buhârâ'daki eğitimini tamamladıktan sonra Kursâ'ya döner ve orada imam, hatip ve müderrislik yapar. Kursâvî, yeğenlerinin yardımı ile Kursâ'da büyük bir medrese yaptırıp büyük sayıda öğrenci toplar ve kendilerine dinî eğitim verir. Bir müddet sonra Kursâvî tekrar Buhara'ya (1807-1808) gider. Burada Kursavî, Orta Asya'nın geleneksel güşüncelere karşı gösterdiği bağımlılık kalıbını kıran İdil-Ural bölgesi Türklerinden ilki olur ve burada fikirlerini dış dünyaya yansıtmaya başlar. Kursâvî, kelamcılarının birçok fer'i meselelerin inanılmasının zorunluluğu ile ilgili görüşlerine karşı çıkararak kendisini amansız bir hasım olarak gösterir. Kursâvî, nass üzerinde sadece uzmanların değil bütün müslümanların içtihat etmesi gerektiğinin önemini vurgulayarak Kur'an ve Hadis yorumlama konusunda her İslam âliminin yetkili olmasının gerekliliğini savunur. Ayrıca Kursâvî, taklide, bid'at ve din istismarına karşı mücadele eder.

Kursavî'nin Buhârâ programındaki ders kitaplarını eleştirmesi onun eğitime ilgisini göstermektedir. Ancak Kursavî, Buhârâ'da hemfikirlerini bulamadı ve Buhara'nın muhafazakâr âlimleri tarafından zındıklık ve dinsizlikle suçlandı. Kursâvî, hayatından

⁷⁰ Michael Kemper, *Sufii i Uçeniye v Tatarstane i Başkortostane (1789-1889). İslamskiy Diskurs pod Russkim Gospodstvom*, çev. İskender Gilazov, Kazan, RİU, 2008, s. 381.

⁷¹ Maraş, a.g.e., s 52.

endişe eden Niyazkuli Han ve Ziyaeddin Halacı'nın tavsiyeleri üzerine Buhara'yı terkeder ve Hiva ve Astrahan yoluyla Kursâ'ya döner. Burada Kursâvî öğrencilerine ders vermeye devam eder. Kursâvî Buhara'da yaşadığı sıkıntıları kendi memleketinde görür.⁷²

1812 yılında Kursavî kardeşleriyle beraber hacca gider. Ancak Kursâvî yakalandığı veba hastalandığından dolayı İstanbul'da vefat eder. Kursâvî Üsküdar'daki Karacaahmet Mezarlığına defnedildi. Fakat mezarının yeri belli değildir. Kursavî, hadis, fıkıh ve kelim ilmindeki görüşleriyle dikkat çekmektedir.

3. Eserleri

1. *Heftiyek-i Şerif*: Müellifin bölgesinde Türkçe kısmi tefsir geleneğinin ilk örneği olan eser, öğrencisi Nu'man b. Emir b. Osman es-Semeni'nin kaleme aldığı Molla Numan Tefsiri adlı kitabın içinde birçok defa basılmıştır.

2. *Kitabu'l-İrşad Li'l-İbad*: Tatar cedidçilik düşüncesinin ilk eserlerinden biri olup Alimcan Barudî tarafından neşredilmiştir (Kazan, 1903).

3. *Şerhu'l-'Akaidi'n-Nesefiyye el-Cedid*: eş-Şerhu'l-Cedid 'Ale'l-Akaidi'n-Nesefiyye adıyla da kaydedilen eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Hacı Mahmud efendi, nşr. 1394, 244 varak).

4. *Şerh 'Ala Risale Fi Bahsi's-Sıfat*. (Suleymaniye Ktp. , İzmirli İsmail Hakki, nşr. 906).

5. *Kitap Fi Beyani Aksami'l-Hadis*. (Amasya İI Halk Ktp. , nşr. 1785).

Ayrıca Kursavî'nin *Kitabü'l-Leva'ih*, *Şerhu'l-Aka'idi'n-Nesefiyye el-Kadim*, *Risaletü İsbati's-Sıfat*, *Şerhu Muhtasarul-Menar*, *Kitabü'n-Nesaih* adlı eserleri de bulunmaktadır.⁷³

E. ALİMCAN BARUDÎ (1857-1921)

1. Hayatı

Tam adı, Alimcan b. Muhammedcan b. Bünyamin b. Ali b. Kulmuhammed el-Barudî el-Müfti'dir. Resmi olarak Aliyev unvanıyla da anılmıştır. 1273/1857'de Kazan'a bağlı Küçük Kaval (diğ er adıyla Kiçi Kaval) köyünde doğmuştur. Babası Muhammedcan Aliyef, Annesi Bibi Fahrünnisa'dır. 1861'de ailesiyle Kazan'a göçtü.

⁷² Maraş, a.g.e., s 52; Kemper, a.g.e., s 382.

⁷³ Maraş, a.g.e., s 53.

2. İlim Tahsili

İlköğrenimine 1862'de, Kazan'da, Salahaddin b. İshak b. Said medresesinde başlayan ve Nurali Halfe'nin öğrencisi olan Barudî, burada yaklaşık 13 yıl okuyup âli dersleri tamamladıktan sonra 1875'de Buhara'ya gitmiştir. Buhara'da Mir Arap Medresesi'nden bir hücre satın alarak yerleşen Barudî, Govgeşan ve Kökeltaş medreselerinde okumuştur. Ancak Yusuf Akçura'nın da dediği gibi, Buhara'da talebeler bir medreseyle kayıtlanmadığı ve istedikleri hocaların derslerine girip icazet almaları söz konusu olduğu için Barudî'nin sadece bu medreselerde okuduğu söylenemez. Onun Buhara'daki hocaları arasında; Damolla Hasan Salat Han, Damolla Reis Abduşşekür, Ahund Damolla İhtiyar Han A'lem, Damolla İsa Mahzum... vb. şahıslar vardır. Buhara'da yedi yıl kalan Barudî, 1882 yılında tekrar Kazan'a dönerek, aynı yıl, Kazan'daki 5. Mescit veya diğer adıyla Ak Mescit'te ikinci imam olarak göreve başlamıştır. Barudî, Buhara'da yaşadığı yıllarda eğitim sistemindeki aksaklıkları, usulsüzlükleri ve yanlışlıkları zaman zaman tenkid etmiş ve medreselerin islah edilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca ulemanın halktan alakasını kesmiş bir vaziyette bulunmalarını da eleştirmiştir. Ancak bu tenkitleri, selefleri Kursavî ve Mercânî'de olduğu gibi tepkiyle karşılanmıştır.⁷⁴

Alimcan Barudî 1882 tarihinden itibaren önceleri bir iki talebeden başlayarak yavaş yavaş bu sayıyı çoğaltmak suretiyle etrafında bir öğrenci halkası oluşturmuş ve 1901'de üç katlı Medrese-i Muhammadiye'yi açmıştır. Gerçek kuruluşu 1882 olan bu medrese usul-i cedit eğitiminde İdil-Ural bölgesinin en önemli ve en büyük okullarından biri olmuştur. Mart 1906'da ed-Din ve 'l-Edeb dergisini çıkarmaya başlayan Barudî, 1908 yılında yetkisi elinden alınarak Vologda bölgesine sürülmüş ve 1910'da tekrar dönmüştür. Sürgününün ilk dört ayından sonra İçişleri Bakanlığı'nın iznini alarak Viyana, Budapeşte ve İstanbul üzerinden ikinci kez Hacca gitmiştir (ilk Haccı 1886 tarihindedir). Ukaz'ı ise 1912'de iade edilmiş ve yine 5. Mescit'teki görevine dönebilmiştir. 1917'de Türkistan seyahatine çıkan Barudî, medreseleri islah konusundaki fikirlerini yaymak için Fergana, Taşkent gibi vilayetleri ve çevre yerleri gezmiştir. Bu seyahati sırasında Çimkent'te iken Moskova'da gerçekleştirilen Umumi Rusya Müslümanları Nedvesi'nce müftü seçilmiştir. 1918 ve 1920 yıllarında tekrar müftü seçilen Barudî, 1921 yılında gittiği Moskova'da hastalanarak vefat etmiş ve cenazesi Kazan'da defnedilmiştir.

⁷⁴ Metin Erkaya, "Alimcan Barudî Efendi," <http://www.angelfire.com/ak4/dervisan/silsile/gumushanevi/barudî.html>,(20.04.2013), ss.1-2.

Hayatı boyunca ilim ve maarif işiyle meşgul olan Alimcan Barudî'den, geriye çok kıymetli bir kütüphane ile birlikte yazma ve basma bazı eserleri kalmıştır. 1906'da çıkarmaya başladığı ed-Din ve 'l-Edeb dergisi düzensiz bir şekilde 1917'lere kadar devam etmiş ve bu dergide birçok makalesi yayımlanmıştır. Barudî'nin basılmış kitaplarının tamamı ders kitabıdır. Yazmaları ise Hac ve Türkistan seyahatlerinin notları şeklindedir ve müellif nüshaları Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevskiy İlim Kutuphanesinde bulunmaktadır.⁷⁵ Barudî'nin bir tefsir yazmaya başladığı ve 1919 Haziran'ında yazdığı bir mektuptan, Bakara suresinin sonlarına kadar geldiği bilinmektedir. Ancak bu tefsir bugüne kadar bulunamamıştır.

F. KAYYUM NASİRİ (1825-1902)

1. Hayatı

Tam adı Abdalkayyum Abdannasır Nasiri, 2 (14) Şubat 1825 yılında Kazan yakınlarında Yukarı Şırdan köyünde dünyaya gelmiştir. Babası ve dedesi kendi zamanlarının meşhur âlimlerindedir. Dedesi dilbilgisiyle araştırma yapıp ve çalışma eserleri bırakmış. Şarh Mela, Misbah, Sarif Havan, Avamil bunlardan bazılarıdır. Bu eserler günümüze kadar ulaşmıştır. Nasiri'nin babası da çok zeki, tahsilli, kendi devrende tanınmış birisiydi. Özgür düşüncüyü savunmuştur. Kendi çocuklarına dini sevmelerini ve ilmi çalışmalarda çaba, gayret göstermelerini istemiştir.⁷⁶

2. İlim Tahsili

İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Kazan'da Beşinci Mahalle (diğer adıyla Ak Mescit) medresesinde okumuştur. Bu medresede 1885 yılına kadar tahsil gören Nasiri, Arapça, Farsça, Türkçenin dışında Rusça da öğrenmiştir.⁷⁷ Bundan sonra bir Rus dîni İptidai Okulu (Duhovny Uçilişye)'nda ve Kazanda bulunan Dini Akademi (Duhovny Seminariya)'de Tatarca öğretmenliği yapmıştır. Ancak bu okullar misyonerlerin özel amaçlı okulları oldukları için halkın tepkisi ile karşılaşmış, bu sebeple halk tarafından pek sevilmiyordu. Nasiri, 1871 tarihinde bu işinden ayrılmak zorunda kalmış ve Medreselerde okuyan talebeler için kurslar düzenlemeye başlamıştır. Bundan iki yıl sonra, 1873'de,

⁷⁵ Türkistan ve Kazakistan Seyahat Hatıraları, Ufa 1917-1919, 70 vr., No. 1682 T; Hatıralar, Ufa-Kazan 1918-1921, 221 vr., 1604 T'de bulunmaktadır.

⁷⁶ Aydar Yuzeyev, **Filosovskaya Mısl Tatarskogo Naroda**, Tatarskoye knijnoye izdatelstvo, Kazan, 2007, s. 98.

⁷⁷ Maraş, a.g.e., s 97; Yuzeyev, a.g.e., s. 99.

Radloff'un yardımıyla Muallim Mektebi (Uçitelskaya Seminariya)'nde Tatarca öğretmeni olmuştur. Ancak bu okulda iken Radloff'un istediği bir ders kitabındaki Tatarlar hakkında yazılan yanlış bilgileri düzeltmesi ve kendisinin düzeltmeden okutmaya zorlanması üzerine görevinden istifa etmiştir⁷⁸. İstifasından sonra 1879 yılına kadar bazı Rus mekteplerinde öğretmenlik yaptıktan sonra ömrünün sonuna kadar başka bir işte çalışmamış, geçimini tercümanlıkla ve yazdığı kitapların geliriyle sağlamıştır. Bu arada 1885'de Kazan Üniversitesi Arkeoloji Cemiyeti'ne asıl üye seçilmiştir.

3. Eserleri

İbrahim Maraş'ın ve Aydar Yuzeyev'in belirttiklerine göre ilk eseri:"Takvim-Kalendar (Salname), 1871'den başlap ve 24 sene sürmüştür. Bu nevi süreli yayın niteliğini taşıyan bu salnamelerde, genel takvim bilgilerinin dışında, tarih, coğrafya, halk edebiyatı vb. konulara yer verilmiştir.⁷⁹

Yine de İbrahim Maraş'ın ve Aydar Yuzeyev'in belirttiğine göre Kayyum Nasırı'nin, takvimleri dışında telif ve tercüme birçok eseri yayımlanmıştır. Bunların başlıcaları şu yaylardır: Mecmu el-Ahbar (1859 yılında yazılmış eserdir). Nahiv Kitabı, (Bu eser 1860'de Kazan'da basılmıştır. Aynı tarihte Kratkaya Tatarskaya Grammatika adıyla Rusça da yayımlanmıştır). Aynı yıl *Boş Vakit* adında bir eseri daha çıkmıştır. *Kırk Vezir* (Osmanlıca'dan aktarma Kazan 1868), *Ebu Ali Sina Hikâyesi* (Osmanlıca'dan aktarma Kazan 1881), *Tevarih-i Enbiya*, (Kazan 1884), *Ahlak Risalesi*, (Kazan 1890), *Efsane-i Gülruh ve Kamercan*, (Kazan 1894), *Kavaid-i Kitabet*, (Kazan 1892), *Cografya-i Kebir* (III cild, Kazan 1894-1898-1899), *Lehçe-i Tatarı* (II cild, Kazan 1895-1896), vb.

G. MUHAMMED MURAD EL-KAZANİ EL-MENZELEVİ(1854-1934)

1.Hayati

İdil-Ural bölgesinin meşhur olan âlimlerinden biri olan Menzelevi'nin tam adı Mardaşah ibn Bahadırşah Abdulla ibn Adılşah İshak el-Kazani el-Mekki er-Ramzi (Murad Remzi) 'dir. 1854'de, bugün Tataristan Cumhuriyeti içerisinde bulunan, Minzele kazasına bağlı Elmet köyünde doğmuştur. Şeyh Muhammed Murad, Şeyh Muhammed

⁷⁸ Maraş, a.g.e., s. 98.

⁷⁹ Maraş, a.g.e., s. 98; Yuzeyev, a.g.e., s. 99.

Murad Kazanlı, M. Remzi, Murad veya yalnızca Şeyh Murad gibi isimlerle de tanınmıştır⁸⁰.

2. İlim Tahsili

İlk eğitimini annesi ve dayısı Şeyh Hasan Adin'den almıştır. 1869'da Kazan'a gelen Murad Remzi,, burada bir buçuk yıl kaldıktan sonra Troitsk'a gitmiş, orada da bir buçuk yıl kaldıktan sonra Kazaklar arasında yir yılı aşkın bir müddet öğretmenlik yaparak Buhara'ya geçmiştir (1874). Buhara'da umduğunu bulamamış ve tekrar Kazaklar arasında kısa bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1875'de Taşkent'e, 1876'da da Medine'ye gitmiştir. Medine'de Beşit Ağa ve Mahmudiye medreselerinde büyük maddi sıkıntılar içerisinde okumuştur. Buradaki medrese arkadaşları arasında İdil-Ural bölgesinden, Abdürreşit İbrahim ve Semipalatinsk'den Abdülhak Yusuf gibi isimler vardır. Buraya sık sık gelen Tatar tüccarlarından Abdurrahman-ı Cedid Şahmuhammedoğlu'nun kız kardeşi Esmâ Şahmuhammed kızı ile evlenmiştir. 1902'den 1914'e kadar İstanbul, Kazan ve Türkistan'a çeşitli seyahatlerde bulunmuştur. 1915-1917 arasında Rusya'da kalan M. Remzi, ailesi ile birlikte 1919'da Doğu Türkistan'da Çögecek'e yerleşerek imam ve müderrislik yapmış 1934'de burada vefat etmiştir⁸¹.

3. Eserleri

Hayatı boyunca ilmi çalışmalarda bulunmuş, birçok eser ve makale yazmıştır. Makalelerinde; zaman zaman Tuti, Andelib, Ebu'l-Hasan, Ekmel, M.M.R., Remzi gibi müstear isimler kullanmıştır. Makalelerinin çoğu İdil-Ural bölgesindeki gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Yazma ve basma bazı eserleri bilinmektedir⁸²: 1. *Telfikü'l-Ahbar ve Telkihü'l-Asar fi Vakayii Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar* (2 cilt Arapça tarih kitabı Orenburg 1908. Bu eserin Türkçesinin de olduğu söylenmektedir), 2. *Tenzihü'l-Kaşşaf amma fihî mine'l-İ'tizal ve 'l-İnkişaf* (Kur'an tefsiri); 3. *İnsaf*; 4. Türkçe Kur'an Tercümesi; 5. Mektubat-ı İmam Rabbani'nin Farsça'dan Arapça'ya Tercümesi.⁸³

⁸⁰ Maraş, a.g.e., s. 191

⁸¹ Maraş, a.g.e., s. 191

⁸² Maraş, a.g.e., s. 191.

⁸³ Daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Temir, “Doğumunun 130. ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934)”, Belleten,c.L, Ağustos 1986, sayı:197,s. 495-505.

H. RIZAEDDİN b. FAHREDDİN (1859-1936)

1. Hayatı

“İdil-Ural Müslümanlarının uyanış devrindeki en büyük âlimlerinden biri olan Rızaeddin b. Fahreddin, bölgenin milli tarihinde ve matbuanın gelişmesinde çok büyük emeği olan, sayısız eseri ve büyük hizmetleri ile Rusya Müslümanları üzerinde derin izler bırakan, İslam’a karşı devlet eliyle savaş açıldığı 1923-1936 yılları arasındaki müftülüğünde Rusya Müslümanlarını birleştiren, Osmanlı modernleşmesinin fikrî ve siyasî yönelişlerini yakından takip eden, doğrudan ve dolaylı yollarla son dönem Osmanlı aydınlarını etkileyen önemli bir İslam âlimidir. Ayrıca tarihçilik, gazetecilik ve kadılık da yapmıştır⁸⁴.

Tam adı, Rızaeddin b. Fahreddin b. Yoldaş eş-Şirdani’dir. Ecdadı Kazan civarındaki Züye’ye bağlı Şirdan köyündendir ve buradan Bügülme’ye bağlı Kiçüçat (diğer adıyla Yoldaş) köyüne yerleşmişlerdir. Rızaeddin Fahreddin 1275 (Cemaziyelevvel’inin sonlarında veya Cemaziyelahir içinde) hicri, 1859 (Ocak) miladi tarihinde Kiçüçat köyünde doğmuştur⁸⁵.

2. İlim Tahsili

İlk tahsilini Annesi Mauhuba bint Ramkul’dan ve babası Seyfeddin’den öğrenmiştir. Rızaeddin’in ailedeki dini eğitimi, yedi yaşına kadar devam etmiştir⁸⁶. Sonra tahsilini Bügülme’ye bağlı Şilçeli köyünde müderris Abdülfettah Hazret’te yapmıştır. Aynı medresede birkaç yıl halfelik görevinde de bulunan Rızaeddin b. Fahreddin, yine Bügülmeye bağlı İlbek köyüne imam ve müderris olmuş ve talebe okutmaya başlamıştır (1889). İki yıl sonra, 1891’de, Orenburg müftülüğü’ne kadı seçilmiş, aynı yıl ahundluk rütbesini almıştır. O yıldan itibaren Ufa’ya giden Rızaeddin b. Fahreddin’in ukazı da, 1892’de, İlbek’ten Kiçüçat’a nakledilmiştir⁸⁷.

1891’den 1906 Mayıs’ına kadar kadılık görevi yapan Rızaeddin b. Fahreddin, aynı yılın Mayıs ayı içinde görevinden istifa ederek Orenburg’da yayımlanacak olan Şura

⁸⁴ Bünyamin Erul, “Tatar âlimlerden Rızaeddin b. Fahreddin ve Hadisçiliği,” A.Ü.İ.F.D., Ankara, 2005, s. 59.

⁸⁵ Maraş, a.g.e., s. 89.

⁸⁶ Liliya Baybulatova, “Asar” Rızı Fahreddina: İstoçnikovaya osnova i znaçeniya svoda, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2006, ss. 15-16; Fahreddinev, a.g.e., s. 6.

⁸⁷ Maraş, a.g.e., s. 89.

dergisinin müdürü ve başmuharriri olmuştur. Bu tarihten itibaren başta kendi dergisi Şura ve yine aynı idare tarafından çıkarılan Vakit gazetesi olmak üzere bölgedeki ve bölge dışındaki birçok dergi ve gazetede yazılar yayımlamıştır. Ayrıca 1897’li yıllardan itibaren birçok telif eseri basılmıştır.

Rızaeddin Fahreddin, 1917’de toplanan Umum Rusya Müslümanları Nedvesi’nce tekrar kadı seçilmiş ve Mart 1918’de görevine başlamıştır. 1920’deki toplantıda yine kadı seçilen R.Fahreddin, Alimcan Barudî’nin ölümü ile boşalan Müftülük makamına 1922’de seçilmiştir. Onun göreve başladığı yıllar Rusya’da açlık ve sıkıntının had safhaya ulaştığı zamanlardır. Müftülüğü döneminde, Bolşevik baskısının da etkisiyle iyice içine kapanan Rızaeddin b. Fahreddin, 1936’daki ölümüne kadar ilmi çalışmalarda bulunmuştur.⁸⁸

Rızaeddin Fahreddin, din ve ilim için ömürünü harcamış, hatta son yıllarda çok maddi sıkıntılarda rağmen ilimle meşgul olmaya devam etmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin’in “Bolgar ve Kazan törekleri” eserinde belirtildiğine göre, 1936 yılının 12 Nisan ayında 77 yaşındayken Ufa’da vefat etmiştir⁸⁹.

3. Eserleri

İbrahim Maraşi’nin eserinde belirtildiğine göre, Rızaeddin b. Fahreddin, ömrü boyunca elliden fazla telif eser bastırılmış. Birçok makaleler yayımlamıştır. Büyük boy ve her biri 600 varaklık 40 ciltten mürekkep yazma eserler toplamı ise bugüne kadar korunmuştur. İlk 10 cildinde onun istinsah ettiği eserlerin yazma müsveddeleri, 1905’den önce yazılmış bazı eserlerinin sansürden geçmiş müsveddeleri, 1917’li yıllarda ve sonrasında yazdığı eserleri, makaleleri ve bölge ulemasından bir kısmının müellif nüshası olup ona gönderdiği yazma risaleler mevcuttur. sözkonusu 40 ciltlik yazmalar bugün halen, Başkırđistan Özerk Cumhuriyeti’nin başkenti olan Ufa’da Rusya ilimler akademisi Ufa İlim Merkezi İlimi Arşivi (Nauçnyy Arhiv Ufmskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk-NAUNTRAN, f. 7, op. 1)’nde saklanmaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin’in belli başlı yazma ve basma eserleri şunlardır: Asar (4 ciltlik Tatar uleması hakkında) tabakat kitabıdır. İlk iki cildi matbudur ve cüzler halinde basılmıştır, diğer iki cildi yazma halindedir. Basma ciltlerden birinci cild 8, ikinci cild 7 cüzden mürekkeptir: 1. Cilt Kazan- Orenburg 1900-1904; 2. Cilt Orenburg 1905-1907,

⁸⁸ Maraş, a.g.e., s. 90.

⁸⁹ Fahreddinev, a.g.e., s. 10.

Kitabu'l- İ'tibar, Kazan 1888, Selime yaki iffet (Gafil b. Abdullah müstear adıyla yayınlamıştır), Kazan 1899, Esma Yaki Amel ve Ceza (isimsiz olarak yayınlamıştır), Orenburg 1903, Menasib-ı Diniyye (Orenburg trz.), Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları ve Onlar hakkında İntikad, Orenburg trz.,Mektep ve Zekat,Hazine ve Zemstva Yardımı, Orenburg trz.,İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri (2 cüz), 1. C. Orenburg 1907; 2. C. Orenburg 1908, Ebu'l-Ala el-Maarri, Orenburg 1908, İmam Gazali 1909, Kütüb-ü Sitte ve Müellifleri, Orenburg 1910, İbn Teymiye, Orenburg 1911, İbn Arabi, Orenburg 1912, Dini ve İctimai Meseleler, Orenburg 1914, Ahmet Mithat Efendi, Orenburg 1914, Cevamiu'l-Kelim Şerhi, Orenburg 1916, Şeyh Cemaleddin (Yazma), Ufa 1919, Yuaniç (yazma, makaleler mecmuası), Mahkeme-i Şer'iyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hakkında⁹⁰ (Yazma)...vd.

I. ZİYAEDDİN KEMALİ (1873-1942)

1. Hayatı

Asıl ismi Pervazeddin (veya Ziyaeddin) b. Cemaleddin b. Kemaleddin b. Abdüsselam b. Mustafa'dır. 9 Aralık 1873'de Ufa'ya bağlı Telaş (veya Kileş) köyünde doğdu. Babaları Kazan'a bağlı Saba köyünden olup oradan Telaş köyüne göçmüşlerdir.

2. İlim Tahsili

İlköğrenimini köyünde gördükten sonra Ufa'daki Ahund Hayrullah Osmanî (1847-1907)'nin açtığı Osmaniye medresesinde tahsil görmüştür. Aynı medresede de ders okutan Ziyaeddin Kemali, Ufa Cemiyet-i Hayriyyesi tarafından eğitim için Mısır'a el-Ezher'e gönderilmiştir. Kemali, bu sayede, İstanbul, Mısır ve Medine'de çeşitli âlimlerin ders meclislerinde bulunmuştur. Bunlar arasında bilhassa Muhammed Abduh (1849-1905)'un onun üzerinde özel bir etkisi olmuştur. 1904'de tekrar memleketine döner Kemali, yeni Osmaniye medresesinde ders vermeye başlamıştır⁹¹.

Ziyaeddin Kemali, Muhammed Sabir el-Haseni ve Şeyhuattar Abızgildin ile birlikte 1906 Mayıs'ında el- Alemü'l- İslami gazetesini çıkarmıştır. Ancak, bu gazete kısa sürede kapanmıştır (Ocak 1907). En büyük hayali yüksek bir dini medrese kurmak olan Kemali, büyük çabalar sonucunda Ufa'da 10 Ekim 1906'da Medrese-i Aliye-i Diniyye'yi resmen

⁹⁰ Maraş, a.g.e., s. 91.

⁹¹ Maraş, a.g.e., s. 81.

açmıştır. Kemali, bir taraftan medresenin müdürlüğünü yaparken aynı zamanda müderrislik de yapmıştır. Kendisi bu medresede Tefsir, Hadis, Siyer ve Psikoloji dersleri veren Kemali, 1909'da, Ufa'da, 2. Mescidde imam ve müderris olmuştur. Kemali yine Ufa'da 1914'te kızlar için de bir okulu faaliyete geçirmiştir.

1923'te Orenburg Müftülüğü'ne Kadı seçilen Kemali, 1924'te, Muhammed Sabir el-Haseni (ö.1924)'nin vefatı ile boşalan 3. Mahalle imamlığına geçmiştir. Meşhur müsteşrik H. Vamberu (1832-1913) ile özel bir dostluğu vardır. Vamberu meşhur Asya seyahatinde Ufa'ya da uğramış, onunla görüşmüştür. Ayrıca Kemali'nin, yazdığı eserleri ona göndererek okuttuğu ve onunla mektuplaştığı bilinmektedir. Kemali 1905'ten itibaren İdil-Ural bölgesinde çıkan gazete ve dergilerde ve 1924- 1927 yılları arasında Ufa'da çıkan İslam Mecellesi'nde çeşitli yazılar yayımlamıştır. 1930 yılında bölgede Bolşeviklerin yaptığı kıyım da o da mahkûm olmuş ve nihayetinde 1942'de Samara'da Bolşeviklerce öldürülmüştür⁹².

3. Eserleri

İbrahim Maraş'ın belirttiğine göre: Z. Kemali'nin bilinen eserleri şunlardır: Felsefe-i İslamiye (4 cilt); 1. Cilt Felsefe-i İtikadiye,Ufa 1910; 2. Cilt Felsefe-i İtikadiye , Ufa 1911; 3. Cilt Felsefe-i İbadat , Ufa 1909; 4. Cilt Felsefe-i İbadat , Ufa 1911 , Felsefe-i İslamiye'den Allah Adaleti , Ufa 1911 , (4 ciltlik Felsefe-i İslamiye serisinden 1. Cüze ek olarak yayımlanmıştır), Dînî Tedbirler , Ufa 1913. Bu basma kitaplarının dışında; Kur'an-ı Kerim Tercümesi , Kur'an Hidayetleri ve Dini Mektep ve Medreselerimiz gibi basılmamış eserleri de mevcuttur.

---

⁹² Maraş, a.g.e., s. 82.

İKİNCİ BÖLÜM

İDİL-URAL BÖLGESİNDE YATSI NAMAZININ VAKİT SORUNU

I. NAMAZ İBADETİNİN HÜKMÜ VE ÖNEMİ

A. Namazın Hükümü

İslam dinine göre, Allah Teâlâ'nın varlığını ve birliğini bilip tasdik etmek en büyük farzdır. Bundan sonra farzların en büyüğü ve en önemlisi namazdır. İmanın dışarıya, topluma yansıyan belirtilerinin başında namaz gelir. Namaz kalbin nuru, gönlün süruru, ruhun gücü ve mü'minin miracıdır.”

Namaz sözlükte “dua etmek” veya “hayır duada bulunmak” demektir. Allah Teâlâ bir ayette şöyle buyurur: “(Ey Muhammed!) Onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için bir rahatlık ve huzurdur.”⁹³ Aslında Farsça bir kelime olan “namaz”ın hukuk dilindeki ve Arapçadaki karşılığı “salât”tır. Şer’an namaz (salât); tekbir ile başlayıp selâm ile tamamlanan özel hareket ve sözlerden ibaret bir ibadettir. İslam dininin kelime-i şahadetten sonra, birinci şartı namazdır.

Namaz İslâm’dan önceki semavi dinlerde de emredilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s), beş vakit namaz farz kılınmazdan önce, yalnız sabah güneşin doğmasından önce ve akşam güneşin batmasından sonra olmak üzere iki vakit namaz kılıyordu. Sonra mirac gecesinde beş vakit namaz farz olmuştur. Beş vakit namazının kılınmasının akıllı ve bülüğa ermiş bir müslümana farz olduğu Kitap, Sünnet ve İcmâ delilleri ile sabittir.⁹⁴

---

⁹³ Tevbe, 9/103.

⁹⁴ Vecdi Akyüz, **Mukayeseli İbadetler İlmihali**, I-IV, C. I, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, ss. 83-88.

“Namazı kılın, zekâtı verin, kendiniz için önceden gönderdiğiniz her hayrı Allah katında bulacaksınız”⁹⁵

1. Kur’an’dan Deliller

Kur’an’da namazın farzîyetine delalet eden ayetler çoktur. Bunların çoğu emir sığasıyla veya ihbârî cümlelerle Kur’an’da yer almaktadır. İçerisinde namaz geçen ayetler incelendiğinde bir kısmının, "Namazı kılınız"⁹⁶, bir kısmının "Namazı kılarlar"⁹⁷, bir kısmının "Namazı kıl"⁹⁸ şeklinde olduğunu, bir kısmının "Namazı kıldı, kıldılar ve kılanlar"⁹⁹ tarzında olduğu görülür. Ayrıca iki ayetin, "Namazla yardım dileyin"¹⁰⁰ emrini ihtiva etmekte iken, bir ayetin, "Namazları koruyun/onlara devam edin"¹⁰¹, bir ayetin ise "Sarhoş iken namaza yaklaşmayın"¹⁰² şeklinde olduğu görülür. Tek bir ayette "Namazı kısaltmanızda bir sakınca yoktur"¹⁰³ ifadesi yer alırken, bazı ayetlerde "Namazı emret, kılmalarını söyle"¹⁰⁴ tarzında bir emir vardır. "Bana namaz kılmamı tavsiye etti"¹⁰⁵ ifadesinin yer aldığı tek bir ayetin yanında namazın, "Şayet kılar, kıldığında..."¹⁰⁶ gibi şart formuyla kullanıldığı pek çok ayet vardır. Bu ayetlerden bir kısmı önceki ümmetlerle ilgili olup onların da namazla mükellef olduklarına işaret etmektedir.¹⁰⁷ Mesela, İmam Kurtubi tefsirinde, Bakara süresinin 43. ayetinde şöyle açıklamaktadır: *Namazı dosdoğru kılınız, zekâtı veriniz ve rükû’ edenlerle siz de rükû’ ediniz.* Bu ayetteki emir vucub (farzîyet) ifade eder. Bu konuda görüş ayrılığı yoktur.¹⁰⁸

⁹⁵ Bakara, 2/110

⁹⁶ Yunus, 10/87; Rum, 30/31; En’am, 6/72. Bakara, 2/43,

83, 110; Nisâ, 4/103; Nur, 24/56; Mücâdele, 58/13; Hac, 22/78; Müzzemmil, 73/20;

⁹⁷ Neml, 27/3; Lokmân, 31/4; Bakara, 2/3; Mâide, 5/55; Enfal, 7/3; Tevbe, 9/71; Beyyine, 98/5.

⁹⁸ Tâhâ, 20/14; Ankebût, 29/45; Lokmân, 31/17; Hûd, 11/114; İsrâ, 17/78.

⁹⁹ İbrâhim, 14/40; Fâtır, 35/18, 29; Şûrâ, 42/38; Bakara, 2/177, 277; Nisâ, 4/162; Râd, 13/22; Hac, 22/35; Ahzab, 33/33.

¹⁰⁰ Bakara, 2/45, 153.

¹⁰¹ Bakara, 2/238.

¹⁰² Nisâ, 4/43.

¹⁰³ Nisâ, 4/101.

¹⁰⁴ En’am, 6/72; İbrâhim, 14/31; Meryem, 19/31, 55; Tâhâ, 20/132.

¹⁰⁵ Meryem, 19/31, 55.

¹⁰⁶ Nisâ, 4/102, 103, 142; Mâide, 5/6, 12, 58; Tevbe, 9/5, 11, 18; Cum’a, 62/10.

¹⁰⁷ Ahmet Gökhan Öztürk, <http://ahmetgokhanozturk.wordpress.com/2013/05/01/namaz-ibadetin-hukmu-ve-onemi/> (06.08.2013)

¹⁰⁸ İmam Kurtubi, *El-Camiu Li-Ahkami’l-Kur’an*, çev. M.Beşir Eryarsoy, C. II, Boruc Yayınları, İstanbul, 2001, s. 24.

2. Sünnet'ten Deliller

Namaz, İslâm'ın beş temel esasından biridir ve dinimizdeki yeri ise tartışma götürmez bir ibadettir. Bu gerçeği hadisler şu şekilde izah etmişlerdir: "Abdullah İbn Ömer (r.a)'den rivayet edildiğine göre, Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "İslâm beş temel üzerine kurulmuştur: Allah'tan başka bir ilâh bulunmadığına, Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğuna şahadet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve Ramazan orucunu tutmaktır."¹⁰⁹ Ebû Umâme (r.a)' dan: "Rabbimiz Allah'a karşı gelmekten sakınıyoruz. Beş vakit namazınızı kılınız. Ramazan orucunuzu tutunuz. Malınızın zekâtını veriniz. Amirlerinizin (Allah'a isyan etmeyen) emirlerine uyunuz. Rabbinizin cennetine giriniz."¹¹⁰

Yukarıdaki hadisler namazın, İslâm'ın beş temel esasından biri olduğunu izah ederken, zikredeceğimiz hadisler de namazın inkârı mümkün olmayacak şekilde müminler üzerine bir farz olduğunu ve farz olduğunu bildiği halde namazını devamlı kılmayan kimsenin dahi cehenneme gitmesine sebep olabileceğini bize açıklamaktadır. Osman (r.a)'dan rivayet edildiğine göre Allah Resulü (s.a.v) şöyle buyurdu: "Kim namazın sabit bir farz olduğunu bilirse cennete girer."¹¹¹ Ubâde b. Sâmî (r.a)'dan: Allah Rasulü (s.a.s) şöyle buyurdu: "Allah kullarına beş vakit namazı farz kılmıştır. Küçümsemeden her kim bu namazları tam kılsa Allah onu, kıyamet gününde cennete koyacağına dair kesin söz vermiştir. Kim de onları hafife alarak eksik şekilde yapıp gelirse, Allah katında ona verilmiş bir söz olmaz. Dilerse ona azap eder, dilerse bağışlar."¹¹²

Namazın dinimizdeki önemini ortaya koyan en önemli göstergelerden biri de, kıyamet gününde Yaraticının huzurunda verilecek ilk hesabın namaz olmasıdır. Bu gerçeği de hadisler bize izah etmektedir: Ebû Hureyre (r.a)'ın naklettiği bir hadiste de şöyle buyrulur: "Kıyamet gününde kulun ilk hesaba çekileceği şey farz namazdır. Eğer bu namazı tam olarak yerine getirmişse ne güzel. Aksi halde şöyle denilir: Bakın bakalım, bunun nafîle namazı var mıdır?" Eğer nafîle namazları varsa, farzların eksiği bu nafîlelerle tamamlanır. Sonra diğer farzlar için de aynı şeyler yapılır."¹¹³

¹⁰⁹ Buhârî, İman, 1, 2; Müslim, İmân, 19-22.

¹¹⁰ Tirmizî, Cum'a, 80; İbn Hanbel, V, 251.

¹¹¹ İbn Hanbel, I, 60.

¹¹² Ebû Dâvud, Vitir, 2; Malik, Muvatta', Salatü'l-Leyl, 14.

¹¹³ Tirmizî, Salât, 118; Ebû Dâvud, Salât, 145; Nesaî, Salât, 9; İbn Mâce, Salât, 202.

B. Namazın Önemi Ve Ehemmiyeti

İslam dini, insanlara yüklediği sorumluluklarla, ya Allah'ı yüceltmek ya da insanın terbiye edilerek tekâmülünü sağlamayı sağlamıştır. Bazen de her ikisi birden amaçlanabilmektedir. Örneğin namaz ibadeti bu iki amacın birlikte gerçekleştiği bir yükümlülük çeşitidir. Bununla birlikte, bu ibadetler için bazen müsaade ve ruhsatlar bulunmaktadır. Çünkü genel anlamda şeriat, kolaylaştırma ve zarar vermeme amacıyla kurulmuştur. Farz amellerin farzıyetine inanılması nasıl gerekiyorsa, bu amellerin yapılmasında Allah tarafından gelen kolaylıkları kabul etmek de o kadar gerekmektedir. Bu refahları kabul etmemek, cinayet olarak algılanabilir.¹¹⁴

İnsanın Allah katındaki değeri, ancak sahip olduğu takva ve yaptığı ibadetleriyle.¹¹⁵ Allah'a ibadet konusunda hiçbir kul istisna teşkil etmediği gibi, hiçbir insana da imtiyaz ve ayrıcalık tanınmamıştır. Bütün peygamberler öncelikle kendileri ibadetle görevlidirler¹¹⁶ ve daima gönderildikleri insanlara "Allah'a kulluk etmeyi" emretmişlerdir. Diğer bir deyişle, "Allah'a kulluk etmelerini emretmek için her ümmete bir peygamber gönderilmiştir."¹¹⁷ Namaz ise diğer bütün ibadetlerin özü ve özeti sayılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde "Namaz dinin direğidir" buyurmuşlardır.¹¹⁸

Allah, Kur'an'da namazın, ibadetlerin en önemlisi olduğunu haber vermektedir. Namazın dindeki yeri ve önemi, şüphe kalmayacak derecede çok sayıda ayet ve hadislerde açıklanmaktadır. Nur süresinde, namazın en önemli ibadet olması ile alakalı şöyle buyurulmaktadır: 'Hem namazı kılın, zekâtı verin ve peygambere itaat edin ki rahmete eresiniz'¹¹⁹. Belagat ilminden bilindiği üzere, değerli bir şeyin yanında başka birisini zikretmek, ikincisinin de değerli olduğunu göstermektedir. Taha suresinde, 'Şüphesiz ben Allah'ım, benden başka hiçbir ilâh yoktur. Onun için bana kulluk et ve beni anmak için namaz kıl'¹²⁰ sözleriyle namazın yüceliği en üst dereceye çıkartılmıştır.

Namazın önemine dair hadisler de bulunmaktadır. Hz. Ömer b. el-Hattâb şöyle anlatıyor: "Bir gün Allah'ın Resul'ünün yanında idik. Beyaz elbiseli, siyah saçlı bir adam

¹¹⁴ Hayrutdinov, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Musa Carullah Bigiyev, a.g.e., s. 145.

¹¹⁵ Furkan, 25/77.

¹¹⁶ Nahl, 16/99.

¹¹⁷ Nahl, 16/36.

¹¹⁸ Tirmizi, İman, 8; İbn Hanbel, V, 231, 237.

¹¹⁹ Nur, 24/56.

¹²⁰ Taha, 20/14.

çıkageldi. Üzerinde yolculuk izi yoktu, ama hiçbirimiz kendisini tanımıyorduk. Hz. Peygamber'in önünde diz çöküp oturdu. Dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de Allah'ın Resul'ünün dizlerinin üzerine koyup sordu:

"- İslâm nedir? Bana anlat" Allah'ın Resulü cevap verdi: "-İslâm Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in, Allah'ın elçisi olduğuna inanman, namaz kılman, zekât vermen, Ramazan orucunu tutman, gücün yeterse Hacca gitmendir"

Bu sorulardan sonra iman ve ihsan hakkında sorular sordu ve cevaplar aldı. Bu sorulardan sonra kıyamet alâmetlerini de soran adam kalkıp gitti. Arkasından baktılar, hemen ortadan kaybolmuştu. O'nun kim olduğunu merak eden Ashâb-ı kirama Allah Resulü şöyle buyurdu: "O Cebrail idi, size dininizi öğretmek için geldi."¹²¹ Hz. Peygamber, İslam'ın şartlarını sayarken ilk önce kelime-i şehadeti sonra namazı sayıyor. Buradan anlaşılan husus, namaz şeriatın ve dinin direğidir. Namazsız bir Müslümanın dinini yaşaması düşünülemez.

Hz. Peygamber, günde beş vakit namazı, bir insanın kapısının önünden akıp giden bir ırmağa, namaz kılmayı da bu ırmakta her gün beş kere yıkanmaya benzetmiş ve şöyle demiştir; "Ne dersiniz, birinizin kapısının önünden bir ırmak geçse ve o kimse orada günde beş kere yıkansa bedeninde hiç kir kalır mı? Sahabeler, "Kalmaz ey Allah'ın elçisi" deyince Peygamberimiz "İşte beş vakit namaz buna benzer. Allah namaz sayesinde günahları siler"¹²² buyurmuştur.

Yine de namazın önemini gösteren ve onu terk edenin imanını terk edenin menzilede olması hakkında Hz. Peygamber söz etmiştir: "Muhakkak ki, kişi ile şirk ve küfür arasında namazın terki vardır".¹²³ Bu ayet ve hadisler, namazın ne kadar önemli, terk eden ne kadar büyük bir suç işlemiş olduğunu göstermektedir.

Namazın bir de toplayıcılık niteliği vardır. Onda her türlü ibadetten bir parça bulunmaktadır. Bu hususu göz önünde tutarak, namazın ibadetlerden en önemlisi olduğunu söyleyebiliriz.

¹²¹ Buhâri, İman, 37; Müslim, İman, 13.

¹²² Buhari, Mevakit, 6; Muslim, Mesacid, 282.

¹²³ Müslim, İmân, 134, Ebû Dâvut, Sünnet, 14; Tirmizî, İman, 9; İbn Mâce, İkâmes-Salah, 77.

Ayrıca namaz, işlenmiş hata ve günah kirlerinin giderilmesini de sağlar, dolayısıyla onun sosyal bakımından da yararı vardır. Buna dair Kur'an'da bilgi verilmektedir. Ankebut suresinde namazın toplumsal yararlılık boyutu şöyle açıklanmaktadır: “Sana vahyedilen Kitabı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah'ı anmak elbette en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı bilir.”¹²⁴

Dünyada en üst makamdan en aşağı görülenine kadar herkesi aynı safta toplayıp, Allah'ın karşısında hepsinin insan olarak eşit olduklarını namaz kadar vurgulayan bir başka eylem yoktur.¹²⁵

C. NAMAZIN ŞARTLARI

Namazın sahih olması, bazı şartlar ve muayyen rükünlerin bulunmasına bağlıdır. Şart, Lügatte “alâmet” demektir. Şeriatte ise, varlığı kendisinin varlığına bağlı bulunan ve onun gerçek varlığından ve mahiyetinden ayrı olan şeydir.¹²⁶

Rükün lügatte “en kuvvetli taraf” demektir. İstilahta ise “bir şeyin varlığının kendisine bağlı bulunduğu şey” dir ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsurdur.¹²⁷ Şeriatte şart ve rükünden her birine farz vasfı verilir. Bunların her ikisi de farzdır. Şartlar iki türlüdür: Biri, namazın farziyyet şartı diğeri, sıhhat şartıdır.¹²⁸

D. NAMAZIN FARZ OLMASININ ŞARTLARI

Bir insana namazın farz olması için, üç şartın aynı anda gerçekleşmesi gerekir.¹²⁹

1) Müslüman Olmak: Namaz Müslüman olan erkek ve kadın herkese farzdır. Yani, İslam dininin emirlerini yerine getirmek için Müslüman olmak şarttır Başka bir dinden olanlar bu emirleri yerine getirmekle mükellef değildir. Namaz, sadece Müslümanlar

---

¹²⁴ Ankebut, 29/45; Maide, 5/12.

¹²⁵ <http://ahmetgokhanozturk.wordpress.com/2013/05/01/namaz-ibadetin-hukmu-ve-onemi/> (09.08.2013)

¹²⁶ Zekiyüddin Şa'ban, **İslam Hukuk İlminin Esasları (Usulü'l-Fıkh)**, çev. İbrahim Kafi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, s. 265.

¹²⁷ Şa'ban, a.g.e., s. 265.

¹²⁸ Vehbe Zuhayli, **İslam Fıkıh Ansiklopedisi**, I-X, çev. Komisyon, C. I, Risale Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 441.

¹²⁹ Şirazi, Firuzabadi, **el-Mühezzeb fi Fıkhî'l İmam eş-Şafii**, Daru'l Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 2003, ss. 174-175; Muvaffakuddîn Abdullah İbn Ahmed ibn Kudame, **el-Muğni**, Daru'l-Kitabi'l Arabi, Beyrut-Lübnan, 1972, ss. 380-381.

tarafından kılınırsa geçerli olur. Müslüman olmayanlar öncelikle iman etmekle mükelleftir, iman etmek onlar için en büyük ibadettir.¹³⁰

2) Akıllı Olmak: İslam Dininin emirleri akıllılar için olduğundan, namazın farz olması için de akıllı olmak şarttır. Namazın farz olmasına engel teşkil eden akıl hastalığı, bir namaz vaktinin içinde ortadan kalksa, namaz farz olur. Ancak akıl hastalığı, bir namaz vakti içinde, namaz kılacak kadar bir süre geçtikten sonra ortaya çıksa bile bu namaz o kimseye farz olmaz.¹³¹

3) Ergen Olmak: Ergenlik çağına ulaşmamış kimselere namaz farz değildir. Çünkü Allah'ın elçisi şöyle buyurmuştur: “Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: İyileşinceye kadar akıl hastasından, uyanıncaya kadar uykuda bulunan, ergenlik çağına girinceye kadar çocuktan.”¹³² Ancak yedi yaşından sonra çocuklara namaz kılmayı öğretmek ve yavaş yavaş onları namaza alıştırmak gerekir. On yaşında çocuğun bu özelliği kazanmış olması şarttır.¹³³ Başka bir hadisi şerifte şöyle buyrulur: “Yedi yaşında çocuklarınıza namaz kılmayı emredin. On yaşında namaz kılmazlarsa, onları hafifçe te'dib edin ve yataklarını ayırın.”¹³⁴ Bu hadisteki emir, çocuğun kendisine değil velisinedir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: “Ailene namazı emret ve kendin de ona sabırla devam et. Biz senden bir yiyecek istemiyoruz, aksine biz seni rızıklandırıyoruz. Sonuç, ancak takva iledir.”¹³⁵

F. EDASININ ŞARTLARI

Namazın farzları ve şartları 12'dir. Bu oniki farzın altısının namaza başlamadan yapılması gerekir ki, onlara şart denilir. Altısı da namaz başladıktan sonra yapılması gerekir. Bunlara da namazın rükünleri denilir.

Namazın kendisiyle sahih olabileceği şeylere dikkat çekebilmek için, şartlar ile rükünler cem edilmiştir¹³⁶. Bir namazın geçerli olması için aranan şartların ve rükünlerin yerine getirilmesi zorunlu olduğu için hepsi aynı zamanda namazın farzlarıdır.¹³⁷

¹³⁰ Akyüz, a.g.e., C. I, s. 102.

¹³¹ Hamdi Döndüren, **Delilleriyle İslam İlmihali**, Erkam yayınları, İstanbul, 2008, s. 281.

¹³² Buhari, Talak, 11, Hudud, 22, Ebu Davud, Hudud, 17.

¹³³ Ebu Davud, Salat, 495; Tirmizi, Salat, 407.

¹³⁴ Ebu Davud, Salat, 26.

¹³⁵ Taha, 20/132.

¹³⁶ Elhac Mehmed Zihni, **Nimet-i İslam**, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1971, s. 153.

a) *Namazın şartları*¹³⁸: 1.Hadesten taharet, 2. Necasetten taharet, 3.Setr-i avret, 4. İstikbal-i kible, 5. Vakit, 6.Niyet.

1) “Hades”, abdestsizlik, cünüplük ve kadınlara mahsus özel haller (hayız ve nifas) sebebi ile insanda meydana gelen hükmi/manevi kirlilik hali demektir. “Taharet” ise temizlik demektir. “Hadesten taharet” abdestsizlik halini gidermek için usulüne uygun abdest alarak; cünüplük, hayız ve nifas hali için ise guslederek temizlenmek demektir. Abdestsizlik de iki türdür: a) Küçük abdestsizlik, b) Büyük abdestsizlik.

Cünüplük, lohusalık ve adet hali büyük abdestsizlik olup bunlardan dolayı temizlenmek için yıkanmak farzdır. Küçük ve büyük abdestin bozulması, vücudun herhangi bir yerinden kan, gibi sıvı maddelerin çıkması da küçük abdestsizliktir. Bundan temizlenmek için abdest almak gerekir.¹³⁹

2) “Necaset” hakiki ve maddi pislik demektir. Elbise, beden yahut namaz kılınacak yer üzerinde bulunan görünür veya görünmez pisliklerin giderilmesidir. Elbise, beden veya namaz kılınan yerde el ayası kadar görünmez bir pislik bulunursa, bu halde namaz kılmak caiz değildir.

3) “Setrü’l-avret” dinen örtülmesi gereken yerleri örtmek demektir. Bir kimsenin kıldığı namazın geçerli olması için namaz kıldığı sırada avret yerlerinin örtülmesi farzdır. Avret yerleri, kadınlar ve erkekler için farklıdır:

Kadınların avret yerleri; yüz, eller ve ayaklar dışında bütün vücuttur.

Erkeklerin avret yerleri ise, diz kapaklarının altı ile göbeğin üstü arasında kalan bölgedir¹⁴⁰.

4) "İstikbal-i kible", kible yönüne dönmek demektir. Kiblemiz ise Kâbe'dir.

Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor: “Evet, hangi yerden çıkarsan, yüzünü Mescid-i Haram’a döndür. Siz de her nerede olursanız, yüzlerinizi o yöne döndürün”.¹⁴¹

5) Namazın kabul olunması için vaktin girmesi şarttır. Çünkü Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Çünkü namaz mü’minler üzerine vakitleri belli bir farzdır.”¹⁴² Mesela,

¹³⁷ M. Kamil, Yaşaroğlu, ‘İdil Bulgar Hanlığı’, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 353.

¹³⁸ Abdullah b. Mesud el- Mehbubi, **Şerhü’l -vikaye ve maahu Münteha Nihaya ala Şerhi vikaya**, I-III, C.I, Amman, 2006, ss. 114-117; Ali Fikri Yavuz-Yunus Vehbi Yavuz, **Küçük ilmihal**, Feyiz Yayınları, Bursa, 2009, ss. 93-94.

¹³⁹ İsmail Karagöz- Halil Altuntaş, **Namaz İlmihali**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 97; Ali Fikri Yavuz- Yunus Vehbi Yavuz, a.g.e., s. 94.

¹⁴⁰ Karagöz- Altuntaş, a.g.e., s. 120.

¹⁴¹ Bakara, 2/150.

¹⁴² Nisa, 4/103.

öğle vakti girmeden öğle namazı kılınmaz. Şayet kılınırsa bu nafil bir namaz olur, öğle namazının yeniden kılınması gerekir.¹⁴³

6) Niyet: Kılınacak namazın hangi namaz olduğunu kalpten geçirmektir. Hangi namazını kıldığını hatırlamayan kimsenin namazı geçerli olmaz. Çünkü Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Hâlbuki onlar onun dininde ihlâs sahipleri ve hanifler olarak Allah’a ibadet etmelerinden... başkası ile emrolunmadırlar”.¹⁴⁴

Namazın rükünleri: 1. İftitah tekbiri; 2. Kıyam; 3. Kıraat; 4. Rükû; 5. Secde; 6. Ka’de-i ahire. Bunlardan başka Ebu Yusuf ile İmam Şafî, Malik ve Ahmed ibn Hanbel’e göre namazda ta’dil-i erkâna riayet etmek bir farz olduğu gibi, Ebu Hanife’ye göre namazdan kendi isteği ile çıkmak da bir farzdır.¹⁴⁵

1) Namazın rükünlerinden birincisi iftitah tekbiri yani namaza “Allahu ekber” diyerek başlamaktır. Namaza iftitah tekbiri ile başlamanın farz oluşu Kitap ve sünnet delillerine dayanır: Allah Teâlâ, “Rabbi’ni yücelt.”¹⁴⁶ buyurur. Peygamber (S. A.V.) de şöyle buyurmuştur: “Namazın anahtarı temizliktir, başlaması ise tekbirdir”.¹⁴⁷

2) Namazın rükünlerinden ikincisi kıyam yani doğrulmak, dik durmak, ayakta durmak demektir. Gücü yetenin farz veya vacip namazlarda başlangıç tekbiri ve her rekâta Kur’an’dan okunması gerekli olan en az miktarı okuyacak kadar bir süre ayakta durmasıdır. Ayakta durmaya imkânı olanın oturarak kılması caiz değildir.¹⁴⁸

3) Namazın rükünlerinden üçüncüsü kıraattır. Kıraat sözlükte, “okumak” demektir. Bir terim olarak “Kur’an okumak” anlamına gelir. İmamın veya tek başına namaz kılanın, nafil namazlar ile vitir namazının bütün rekâtlarında bir miktar Kur’an-ı Kerim okuması farzdır. Ancak dört veya üç rekâtlı farz namazlarda kıraatin ilk iki rekatte bulunması vacip hükmündedir. Kıraatin farz oluşu şu delillere dayanır. Allah Teâlâ şöyle buyurur: “Kur’an’dan kolayınıza geleni (ayetleri) okuyun.”¹⁴⁹ Buradaki emir mutlak olduğundan vücub ifade eder.¹⁵⁰

¹⁴³ Abdullah b. Muhammed et-Tayyar, **Tüm Detaylarıyla Namaz**, Guraba Yayınları, s. 116.

¹⁴⁴ Beyyine, 98/5; Ali Fikri Yavuz- Yunus Vehbi Yavuz, a.g.e., s. 97.

¹⁴⁵ İbn Saati el- Hanafi, **Mecmau’l- Bahreyn ve Mülteka’l Neyreyn fi’l fıkhi’l Hanefi**, Daru’l kitabu’l Alamiyya, Beyrut, 2005, s. 118; İbn Abidin, a.g.e., C. I, s. 406, 410.

¹⁴⁶ Müdessir , 74/3.

¹⁴⁷ Ebu Davut, Salat, 73, Taharet 31; Tirmizi, Mevakit, 62, Taharet, 3.

¹⁴⁸ Döndüren, a.g.e., s. 299.

¹⁴⁹ Müzzemmil, 73/20.

¹⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihali**, İstanbul, 2010, Seda Yayınları, s. 132.

4) Namazın rükünlerinden dördüncüsü rüküdür. Rükü sözlükte “eğilmek” demektir. Rükü, kıyamda kıratı bitirdikten sonra, baş ile sırt düz olacak şekilde eğilmektir. Rükü'nun farz oluşu ayet ve hadis ile sabittir. Allah Teâlâ; “Ey iman edenler! Rükü edin, secde edin ve Rabb’inize kulluk edin.”¹⁵¹ buyurur. Peygamber, namazını kötü bir şekilde kılmakta olan bedeviye şöyle buyurmuştur: “Sonra uzuvların sakın olacak şekilde rükü yap, sonra uzuvların sakın olacak şekilde secde yap. Sonra bütün namazın süresince böyle yap.”¹⁵²

5) Namazın rükünlerinden beşincisi secdedir. Secde sözlükte “İtaat, Teslimiyet, tevazu ile eğilmek ve yüzü yere sürmek anlamlarına gelir. Secde, rükü’dan doğrulduktan sonra alınını, burnunu, iki ayağının parmak uçlarını, iki eli ile iki dizini yani toplam yedi azasını yere koymaktır.

6) Namazın rükünlerinden altıncısı ka’de-i ahiredir ki, son oturuş demektir. Ka’de-i ahire, namazın sonundaki oturuşta Tahiyat duasını okuyacak kadar oturmaktır. Bütün oturuşlarda tahiyat duasını okumak vacip hükmündedir.¹⁵³

1. Namazın Edasının Şartı Olarak Vakit

Vakit, namazın farzlarından birisidir. Bu itibarla namazlar belirli zamanlarında ifa edilir. Vakit, namazın farz oluşunun sebebi olduğu gibi edasının da şartıdır. Namazlar, vaktinden önce eda edilemeyeceği gibi, vaktinden sonraya da bırakılamaz. Bir namazın vaktinde kılınmasına “eda”, vaktinden sonra kılınmasına ise “kaza” denir. Bir namazın özürsüz olarak vaktinde kılınmaması ve ileriki bir vakitte kaza edilmek üzere ertelenmesi doğru değildir ve günahıdır. Mazeretler ise unutma ve uyuyup kalma gibi irade dışı hususlardır.

Vakitler, namazlar için çok önemlidir. Sahabeden Abdullah bin Mes’ud, Peygamberimize: “Amellerin hangisi Allah’a daha sevimlidir?” diye sormuş; Peygamberimiz de Allah’a en sevimli olan amellerin birincisi olarak “vaktinde kılınan namazı”¹⁵⁴ zikretmiştir. Namazların belirli vakitlerde kılınması gerektiğini Allah Teâlâ

¹⁵¹ Hac, 22/77.

¹⁵² Buhari, Ezan, 95, 122; Müslim, Salat, 45.

¹⁵³ Döndüren, a.g.e., s. 311.

¹⁵⁴ Buhari, Mevakit, 5.

şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz namaz, mü’minlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.”¹⁵⁵

a. Namaz-Vakit İlişkisi

Namazın şartlarından birisi de “vaktin girmesidir.” Çünkü Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz namaz, mü’minlere belirli vakitlere bağlı olarak farz kılınmıştır.”¹⁵⁶ Bu ayette bize namazın vakit ile bağlı olması anlatılmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’in çeşitli ayetlerinde “Salât, tesbih, hamd ve secde etmek” gibi “parça zikredip bütünü kastetme” yoluyla namaz vakitlerine işaret edilir. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Güneşin tepe noktasından batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl ve sabah namazını da (unutma). Çünkü sabah namazı tanıklı bir namazdır.”¹⁵⁷ “Öyleyse, akşama girerken de, sabaha ererken de tesbih Allah’ındır. Göklerde ve yerde, günün sonunda da, öğleye erdiğinizde de hamd, O’na aittir.”¹⁵⁸ “Güneşin doğmasından önce ve batmasından önce Rabb’ini hamd ile tespih et. Gecenin bir bölüm saatlerinde ve gündüzün uçlarında tespih et ki hoşnutluğa eresin.”¹⁵⁹ Gündüzün iki ucunda ve geceye yakın saatlerde namaz kıl.”¹⁶⁰

Peygamberimiz (s.a.v.) de farz namazlarının hangi vakitlerde kılınacağını bize haber vermiştir. İbn Abbas (r.a)’tan rivayete göre, Rasulullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “Cibril (a.s) bana iki kere Beytullah’ın yanında imamlık yaptı. Öğle namazını güneş tepe noktasından batıya yönelince kıldırdı. İkinci namazını cisimlerin gölgesi bir misli olunca kıldırdı. Akşam namazını oruçlunun iftar edeceği zamanda kıldırdı. Yatsı namazını batı ufkundaki kızılık kaybolunca, sabah namazını da oruç tutacak kimseye yeme ve içme yasağının başladığı sırada kıldırdı. Ertesi gün olunca; öğle namazını cisimlerin gölgesi bir misli olunca, ikinci namazını ise cisimlerin gölgesi iki misli olunca kıldırdı. Akşam namazını yine oruçlunun iftar edeceği zaman kıldırdı. Yatsı namazını gecenin üçte birine doğru kıldırdı. Sabah namazını ortalık aydınlanınca (işfar) kıldırdı. Sonra bana dönerek şöyle dedi: Ey Muhammed! Bu, senden önceki peygamberlerin vaktidir. Namaz vakitlerinin başlangıç ve sonu, bu iki vakit arasında kalan zaman parçasıdır.”¹⁶¹

¹⁵⁵ Nisa, 4/103.

¹⁵⁶ Nisa, 4/103.

¹⁵⁷ İsrâ, 17/78.

¹⁵⁸ Rum, 30/17,18

¹⁵⁹ Taha, 20/130.

¹⁶⁰ Hud, 11/114.

¹⁶¹ Ebu Davud, Salat, 2, Tirmizi, Salat, 1; Döndüren, a.g.e., s. 292.

i. Namaz Vakitlerinin Kur'ân ile Temellendirilmesi

Kur'an-ı Kerim'de belirli şartları taşıyan Müslümanlara günde beş vakit namazın farzıyeti Kitap, Sünnet ve icma ile sabittir. Beş vakit namazın eda edileceği vakitlere ve ne şekilde eda edileceğine Kur'an-ı Kerim'in bir kısım ayetlerinde mücmel olarak işaret olunmuş, bu işaretler Rasulüllah (s.a.s)'in kavli ve fiili sünnetiyle açıklık kazanmıştır. Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'deki mücmel emir ve hükümleri açıklama yetkisi, Onu insanlara tebliğle görevli olan Peygamber (s.a.v.)'e aittir. O namazı bizzat kılarak ve Müslümanlara imam olup kıldırarak nasıl kılınacağını öğrettiği gibi bunların vakitlerini de göstermiştir. Gerek kılınış şekli, gerek vakitleri ile ilgili bu uygulama ameli tevatür olarak, günümüze kadar devam etmiştir.

Kur'an'da beş vakit namaza Bakara suresinin 238., Taha suresinin 130., Nur suresinin 58., Kaf suresinin 39-40. ayetlerinde işaret edilmektedir. Rum suresinin 17-18. ayetlerinde şöyle buyrulur: فَسُبْحَانَ اللَّهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ “Akşama girerken ve sabaha ererken Allah’ı tesbih edin (namaz kılın). **Göklerde ve yerde hamdü sena ancak O’na mahsustur. İkinci ve Öğle vakitlerinde (O’nu tesbih edin, namaz kılın).**”¹⁶²

Abdullah b. Abbas , “Beş vakit namazın Kur'an'da belirtildiğini şu şekilde izah etmektedir:

وَعَشِيًّا وَحِينَ تُمْسُونَ akşam ve yatsı namazları; وَحِينَ تُصْبِحُونَ sabah namazı; وَحِينَ تُمْسُونَ ikinci namazı; وَحِينَ تُظْهِرُونَ öğle namazıdır¹⁶³. حِينَ تُمْسُونَ ifadesi daha çok akşam namazını ifade etse de, uleme yatsı namazını da buna dahil etmiştir.¹⁶⁴

Akşam ve yatsı namazlarına Hud suresi 114. ayette وَاللَّيْلِ مِنَ اللَّيْلِ "gecenin saatlerinde" ifadeleriyle işaret edilmiştir. Taha suresi 130. ayette ise şöyle buyrulur:

فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ

¹⁶² Rum, 30/17-18.

¹⁶³ Muhammed b. Ahmed Kurtubi, **el-Cami'li-ahkami'l-Kur'an**, I-XXIV, C.XIV, Kahire, 1967, s.14.

¹⁶⁴ Vehbe Zuhaylî, **Tefsirü'l-Münir**, I-XV, b. 2., çev. Komisyon, C.XI., Risale yayınları, İstanbul, 2005, s. 64

‘Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabb’ini överek tesbih et (namaz kıl).
Gecenin saatlerinden bir kısmında ve gündüzün etrafında (O’nu) tesbih et (namaz
kıl).’¹⁶⁵

Ayette geçen *قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ* ile kast edilen sabah namaz vaktidir. *وَقَبْلَ غُرُوبِهَا* ile murad edilen ise, ikindi¹⁶⁶ veya ikindi ile öğle namazlarının vaktidir.¹⁶⁷ *وَمِنْ آتَاءِ اللَّيْلِ* ile kast edilen, yatsı¹⁶⁸ veya akşam ile yatsı namazlarının vaktidir. *وَأَطْرَافِ النَّهَارِ* ile murad ise, öğle¹⁶⁹ veya öğle ile ikindi¹⁷⁰ veya öğle ile akşam¹⁷¹ veya sabah ile akşam namazlarının vaktidir¹⁷². “Gündüzün etrafı” sabah ve akşam namazları olabileceği gibi öğle ve ikindi namazları da olabilir. Sadece öğle namazı da olabilir. Öğle vakti; günün ilk yarısının sonu ve son yarısının evveli olduğu için “günün etrafı”na dâhil edilmiştir¹⁷³. Bu ayette “etraf” şeklinde çoğul olarak zikredilen bu kelime, Hud suresinin 114. ayetinde “tarafey” şeklinde ikil olarak geçmiştir. *وَرُفْعًا مِّنَ اللَّيْلِ* ifadesine mukabil Hud suresinin 114. ayetinde *وَمِنْ آتَاءِ اللَّيْلِ* ifadesi kullanılmıştır. Taha suresinin 130. ayetinde *سَبَّحَ* fiili ile ifade edilen “namaz” Hud suresinin 114. ayetinde *وَأَقِمِ الصَّلَاةَ* cümlesi ile emredilmiştir.

Yukarıda geçen iki ayetteki “sebbih” kelimesi “salli” anlamındadır. Kurtubi, el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an, Vehbe Zuhayli, et-Tefsirü’l-Münir adlı eserlerinde “sebbih” kelimesinin “salli” anlamında olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Allah teelayı tesbih etmenin belirli bir zamanı, mekânı ve şekli yoktur. Her zaman ve mekânda Allah tesbih edilebilir.

¹⁶⁵ Taha, 20/130.

¹⁶⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr Taberi, *Câmiu’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an*, I-XXVI, C. IX, Hicr Yayınevi, Kahire, 2001, s. 233; Kurtubi, a.g.e., C. VI, s. 261.

¹⁶⁷ Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Neseî, *Medâriku’d-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, I-III, C. II, Daru’l Kelam- Tayyip, Beyrut, 1998, ss.389-390.

¹⁶⁸ Taberi, a.g.e., C. IX, s. 261; Nâsiruddin Ebu’l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali Beyzavi, *Envâru’t-Tenzîl ve Esrâru’t-Te’vîl*, I-V, çev. Abdülvehhab Öztürk, C. III., Kahraman yayınları, İstanbul, 2011, s. 429.

¹⁶⁹ Beyzavi, a.g.e., C. III., s. 429.

¹⁷⁰ Kurtubi, a.g.e., C. VI, s. 261.

¹⁷¹ Taberi, a.g.e., C. IX, s. 233.

¹⁷² Beyzavi, a.g.e., C. III., s. 429.

¹⁷³ İmam Ebu’l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammad Cevzi, *Kur’an-I Kerim Tefsiri Zadü’l Mesir fi İlmi’t- Tefsir*, I-VI, çev. Abdülvehhab Öztürk, C. IV, Kahraman yayınları, İstanbul, 2009, ss. 206-207.

Ayrıca Kur'an'da namaz, “salât” ve “tesbih” kelimeleriyle ifade edildiği gibi “ibadet”¹⁷⁴, “kıyam”¹⁷⁵, “kıraat/Kur'an”¹⁷⁶, “rükû”¹⁷⁷, “secde”¹⁷⁸ ve “zikir”¹⁷⁹ kelimeleriyle de ifade edilmiştir.

وَأَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ وَزُلْفًا مِّنَ اللَّيْلِ **Gündüzün iki tarafında ve gecenin (gündüze) yakın saatlerinde namaz kıl.**¹⁸⁰ Bu ayette geçen طَرَفَيْ النَّهَارِ ile murat, sabah ve ikindi¹⁸¹ veya sabah, öğle ve ikindi¹⁸² veya sabah¹⁸³ veya sabah ve akşam¹⁸⁴ veya öğle ile ikindi namazlarıdır¹⁸⁵. وَزُلْفًا مِّنَ اللَّيْلِ ile murat ise, yatsı¹⁸⁶ veya akşam ile yatsı¹⁸⁷ veya akşam, yatsı ve sabah namazları da olabilir.¹⁸⁸ Fakat her halükarda bu ayet beş vakit namazı ifade etmektedir. Kurtubî (ö.671/1272) ve İbnü'l-Arabî'in (ö.468/1075) dediklerine göre bu ayette, beş vakit namazın kast edildiği konusunda bütün İslam âlimleri görüş birliği içerisinde¹⁸⁹. Bu âyetin beş vakit namazı ifade ettiğini savunan Yazır da bunu, şu şekilde açıklamaktadır: Ayette geçen “zülef” kelimesi “zülfе”nin çoğuludur. Arapçada ise çoğullar en az üç sayıdan oluşur. O zaman bu ayetteki ifadeden anlaşılan, iki gündüz tarafında, üçü de gecede olmak üzere tam beş vakit namaz emredilmiştir. Bu takdirde “Gündüzün iki ucu” طَرَفَيْ النَّهَارِ ifadesinden maksat, öğle ile ikindi, وَزُلْفًا مِّنَ اللَّيْلِ “gecenin ilk saatleri veya gecenin gündüze yakın saatleri ifadesinden maksat ise, akşam, yatsı ve sabah namazlarıdır. Bu âyette sabah namazının gece namazlarından sayılmasının sebebi ise, gündüz namazlarında kıraatin sessiz, sabah namazında ise sesli olmasıdır.¹⁹⁰

¹⁷⁴ Hac, 22/77.

¹⁷⁵ Hac, 22/26.

¹⁷⁶ İsrâ, 17/78.

¹⁷⁷ Bakara, 17/43.

¹⁷⁸ Bakara 2/125.

¹⁷⁹ Bakara, 2/239.

¹⁸⁰ Hud, 11/114.

¹⁸¹ Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 110; Beyzavi, a.g.e., C. II, ss. 578-579 ; Taberi, a.g.e., C. VII, s. 127.

¹⁸² Taberi, a.g.e., C. VII, ss. 127-129; Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 109.

¹⁸³ İbn Kesir, **Hadislerle Kur'an-I Kerim Tefsiri**, I-XVI., çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, C. VIII., Çağrı yayınları, İstanbul, 1985, s. 3993.

¹⁸⁴ Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 109; Taberi, a.g.e., C. VII, s. 127.

¹⁸⁵ Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azım**, Daru'l Ma'rife, Beyrut, 1980, C. II, s. 235; Taberi, a.g.e., C. VII, s. 127.

¹⁸⁶ Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 110; Taberi, a.g.e., C. VII, s. 130; İbn Kesir, a.g.e., C. II, s. 235.

¹⁸⁷ Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 110; Taberi, a.g.e., C. VII, s. 130; İbn Kesir, a.g.e., C.II, s. 235; Beyzavi, a.g.e., C. III, s. 151.

¹⁸⁸ Kurtubi, a.g.e., C. IX, s. 110.

¹⁸⁹ Kurtubî, a.g.e., C. IX, s. 109; Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Arabî, **Ahkâmü'l-Kur'an**, I-IV, C. III, Daru'l İhya-i Kitabu'l Arabiyya, s. 1070.

¹⁹⁰ Hamdi Yazır Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir**, I-IX, C. V, Eser Basınevi, İstanbul, 1962, s.19.

‘Güneşin zevalinden gecenin karanlığına kadar namaz kıl ve sabahın Kur’an’ını (sabah namazını da kıl). **Çünkü sabah namazı** (melekler tarafından) **müşahede edilir.**¹⁹¹ ayetinde geçen “Kur’anü’l-fecir”den maksadın sabah namazı olduğu kesindir. Burada sabah namazı yerine niçin “Kur’an” kelimesinin kullanıldığı konusunda tefsirlerde detaylı bilgiler vardır.¹⁹² دُلُوكِ kelimesinin iki anlamı vardır:

1. Güneşin semanın ortasından meyletmesi (**zeval**).¹⁹³
2. Güneşin batması (**gurub**).¹⁹⁴

Kurtubi (ö. 671/1272), dülükün evveli zeval, sonu güneşin batmasıdır. Güneşin zeval vaktinden batmasına kadar olan zamana “dülük” ismi verilir. Çünkü bu zamanda güneş, meyil ve intikal halindedir demiştir.¹⁹⁵ Bu kelime iki anlamı da içerir: عَسَقِ اللَّيْلِ ise “gecenin karanlığı” demektir.¹⁹⁶ Buna göre دُلُوكِ الشَّمْسِ ile murat, öğle, ikindi ve akşam¹⁹⁷ veya öğle ve ikindi¹⁹⁸ veya akşam¹⁹⁹ veya öğle namazlarıdır.²⁰⁰ عَسَقِ اللَّيْلِ ile murat; akşam ile yatsı, veya yatsı namazlarıdır²⁰¹

‘Güneşin zevalinden gecenin karanlığına kadar namaz kıl’ emri ile öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarına, فُرَانَ الْفَجْرِ ifadesi ile sabah namazına işaret eden ayet, farz namazların bütün vakitlerini içermektedir.²⁰²

Günde beş vakit namaza işaret eden ayetlerden birisi de şudur:

‘حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ’ ‘Namazları ve orta namazı koruyun, gönülden bağlılık ve saygı ile Allah’ın huzuruna durun.’²⁰³ Ayette geçen “es-salâvat” kelimesi, “es-salât” kelimesinin çoğuludur. Arap dilinde çoğulun en azı üçtür. الصَّلَاةِ الْوُسْطَى, “orta namazı” demektir. Bu orta namazı “salâvat”ın dışında bir namaz kabul edersek ayette zikredilen namaz sayısı dört olur. Dört sayısının ortası yoktur. Şu halde orta

¹⁹¹ İsra, 17/78.

¹⁹² İbn Arabî, a.g.e., C.III, s. 1220-1221; İbn Kesîr, a.g.e., C. III, s. 54; Kurtubî, a.g.e., C. X, s. 305-306.

¹⁹³ Kurtubi, a.g.e., C. X, s. 303-304.

¹⁹⁴ Taberi, a.g.e., C. X, s. 135-136; İbn Kesir, a.g.e., C. II, s. 391; Beyzavi, a.g.e., C. III, s. 264.

¹⁹⁵ Kurtubi, a.g.e., C.X, s. 303-304.

¹⁹⁶ Beyzavi, a.g.e., C. III, s. 265.

¹⁹⁷ Kurtubi, a.g.e., C. X, s. 303-304.

¹⁹⁸ Nesefî, a.g.e., C. II, s. 272.

¹⁹⁹ Taberi, a.g.e., C. X, s. 135-136.

²⁰⁰ Taberi, a.g.e., C. X, s. 135-136.

²⁰¹ Kurtubi, a.g.e., C. X, s. 303-304.

²⁰² İbn Kesir, a.g.e., C 2, s. 391; Yazır, a.g.e., C. V, s. 3193.

²⁰³ Bakara, 2/238.

namaz olması için namazların en az beş vakit olması gerekir. Dolayısıyla bu ayet beş vakit namazı ifade etmektedir.²⁰⁴

Sonuç olarak, İslam'ın beş temel esasından biri olan²⁰⁵ müminlere vakitli olarak farz kılınan²⁰⁶ ve dosdoğru kılınması emredilen²⁰⁷ namaz, Kur'an'da muhtelif ayetlerde beş vakit olarak zikredilmiş, ancak vakitlerin sınırları, rekât sayıları ve nasıl kılınacağı beyan edilmemiştir. Namazın detayları, Kur'an'ı tebliğ etme görevi bulunan Peygamberimiz (s.a.v.) tarafından açıklanmıştır. Ve beş vakit namazın nasıl kılınacağı sahabilerine uygulamalı olarak öğretilmiştir.

ii. Namaz Vakitlerinin Sünnet ile Temellendirilmesi

Bir gün ve gecede beş vakit namazın farz olduğu ve beş vakit namazın da miraç hadisesi ile birlikte farz kılındığında – İslam ümmeti ittifak etmiştir. Miraç da hicretten bir yıl önce vaki olduğuna göre bütün Müslümanların kılmakla yükümlü oldukları beş vakit namazın hicretten bir yıl önce farz kılındığı ortaya çıkmaktadır.²⁰⁸

Beş vakit namazın hicretten önce miraç gecesinde farz kılındığı sağlam haberlerle sabittir. Enes (r.a)'in naklettiği bir hadiste şöyle buyrulur: "Miraç gecesinde Hz. Peygamber'e namaz elli vakit olarak farz kılınmış, sonra eksiltilerek beşe indirilmiş, sonra şöyle nida olunmuştur: "Ey Muhammed! Benim katımda söz değiştirilmez. Bu beş vakit namaz sebebiyle, senin için elli vakit namaz sevabı vardır."²⁰⁹ "Allah Teâlâ miraç gecesinde ümmetim üzerine elli vakit namazı farz kıldı. Ben ise O'na müracaat ederek hafifletilmesini istedim. Sonunda namazı bir gün ve gecede beş vakte indirdi."²¹⁰

Bundan sonra değişik vesilelerle Nebi (s.a.v), namaz vakitlerini tek tek açıklamasının yanında namaz vakitlerinin beş olduğunu ifade eden sözler de söylemiştir. Bu hadisleri, Kur'anı Kerim'in mücmelini beyan sadedinde değerlendirmek mümkündür. Çünkü Kur'an'dan, itirazları önleyecek nitelikte namaz vakitlerinin beş olduğu anlaşılabilir. Bazılarının beş vakti ifade ettiğini söylediği bir âyeti, bir başkası üç vakti ifade ettiğini

²⁰⁴ Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Selh Serahsi, **el-Mebsut**, 3. b., I-XXX , C. I, Daru'l Ma'rife, Beyrut, 1978, s. 141.

²⁰⁵ Buhari, İman, 5.

²⁰⁶ Nisa, 4/103.

²⁰⁷ Bakara, 2/43.

²⁰⁸ Hayreddin Karaman, **İslam Hukuk Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 75.

²⁰⁹ Tirmizî, Salât, 45; Nesâî, Salât, 1.

²¹⁰ Buhârî, Salât, 1; Müslim, İmân, 263; İbn Mâce, İkâme, 194.

söyleyerek savunmaktadır. Bundan dolayı da âyetler mücmel sayılır ve bu mücmelliği izale edecek olan da Nebi (s.a.v.)'dir. Hadislere baktığımızda ise, Nebi (s.a.s)'in devamlı olarak namazlarını beş vakitte kılmaya gayret ettiği, namazların beş ayrı vakitte kılınması için teşvik ettiği; nadiren ise bazı mazeretlere dayanarak namazları cem yaptığı anlaşılmaktadır. Ancak hadislerin delil olarak kabul edilmesine şüpheyle bakan veya arzusuna göre yorum yapan kimselere hadislerin yapacağı bir açıklama olamaz.

Bu kısımda, Nebi (s.a.s)'in, namaz vakitlerinin başlangıcını ve sonunu izah eden hadislerinden önce, içerisinde beş vakit namaz ifadesi geçen hadislerini incelemeye çalışacağız.

Bazı lafız farklılıkları ile Talha b. Ubeydullah, Enes b. Malik, Ebû Hureyre, Abdullah b. Abbas (r.a) tarafından nakledilen, aşağıda bir örneğini sunmuş olduğumuz hadislerde, Nebi (s.a.s)'e bir adamın gelip din hakkında sorular sorduğu anlatılmaktadır. Bu adamın (bedevi) sormuş olduğu, "Allah kaç vakit namaz farz kıldı" şeklindeki sorusuna, Nebi (s.a.s)'in bütün kaynaklarda "beş vakit farz kıldı" diyerek cevap verdiği ifade edilmektedir.

Enes (r.a)'dan: Bir adam, Allah'ın Nebi'si (s.a.s)'e sordu; "Allah kullarına kaç vakit namaz farz kıldı?" Rasulullah: "Allah kullarına beş vakit namazı farz kıldı." buyurdu. Bunun üzerine adam; bunlardan ne bir fazla ne de bir eksik yapmayacağını söyledi. Allah Rasülü (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Bu adam bu sözünde doğru ise (ve dediğini de yaparsa) mutlaka cennete girer."²¹¹

Hız. Peygamberin (s.a.s), hem bir din eğitmeni hem de bir vali olarak sahabelerinden seçmiş olduğu kimseleri görev yerlerine göndermeden önce, insanlara Allah'ın birliğini kabul etmelerinin peşinden beş vakit namazı emretmelerini öğütlediği anlaşılmaktadır.

İbn Abbas (r.a)'dan: Hız. Peygamber (s.a.s), Muaz b. Cebel (r.a)'i Yemen'e gönderirken ona şöyle buyurmuştur: "Sen ehl-i kitap olan bir topluma gidiyorsun. Onlara ilk önce Allah'ın bir, Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğunu bildir. Bunu kabul ederlerse, Allah'ın onlara gecede ve gündüzde beş vakit namazı farz kıldığını söyle." Başka bir rivâyette ise Peygamberimiz (s.a.v.), farz olan namazların özellikle vakitlerine vurgu yaparak, bu vakitlere dikkat edip namazları vaktinde kılmaya gayret edenlerin cennete girebileceğini ve böyle kimselere cehennem haram olacağını açıklamıştır:

²¹¹ Buhârî, İlim, 6, İmân, 34; İbn Hanbel, I, 264; Tirmizî, Zekat, 2.

Hanzale el-Kâtib (r.a)'dan rivayetle, Allah Resulü (s.a.s) buyurdu: "Kim beş vakit namaza rükû ve sücûdlarını hakkiyle yerine getirerek devam ederse ve onun Allah tarafından bir hak (farz) olduğunu bilirse ve vakitlerine de dikkat ederse, cennete girer" yahut "cennet ona sabit olur" yahut "ateş ona haram olur" buyurdu.²¹²

Sonra da, yaygın kabule göre, namazın farz kılındığı Mirac gecesinin ertesi günü Cebrail (a.s), Hz Muhammed'e gelerek, bizzat imamlık yapmış ve namaz vakitlerinin başlangıç ve bitiş zamanlarını göstermiştir. İbn Abbas (r.a)'dan rivayete göre, Rasûlullah (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Cibril (a.s) bana iki kere Beytullah'ın yanında imamlık yaptı. İlk gün Öğle namazını güneş tepe noktasından batıya yönelince kıldırdı. İkinci namazını cisimlerin gölgesi bir misli olunca kıldırdı. Akşam namazını oruçlunun iftar edeceği zamanda kıldırdı. Yatsı namazını batı ufkundaki kızılık kaybolunca, sabah namazını da oruç tutacak kimseye yeme ve içme yasağının başladığı sırada kıldırdı. Ertesi gün olunca; öğle namazını cisimlerin gölgesi bir misli olunca, ikinci namazını ise cisimlerin gölgesi iki misli olunca kıldırdı. Akşam namazını yine oruçlunun iftar edeceği zaman kıldırdı. Yatsı namazını gecenin üçte birine doğru kıldırdı. Sabah namazını ortalık aydınlanınca (isfar) kıldırdı. Sonra bana dönerek şöyle dedi: Ey Muhammed! Bu, senden önceki peygamberlerin vaktidir. Namaz vakitlerinin başlangıç ve sonu, bu iki vakit arasında kalan zaman parçasıdır."²¹³

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Belirtmiş olduğumuz hadislerin ve bu konudaki fiilî sünnetin tevâtür derecesine ulaşmasından dolayı, Kur'ân'ın mücmel olan (anlamı kapalı) namaz vakitleri konusundaki âyetleri mübeyyen hale gelmiştir ve namazların vakitleri hiç şüphe olmayacak tarzda beştir. Nebi (s.a.s) tarafından farz namazların kesin olarak beş ayrı vakitte kılındığı ortaya çıkınca, namazların üç vakitte kılınması, Nebi (s.a.s)'in istisnai uygulamalarından olduğu ortaya çıkar. Yani namazları üç vakitte kılmak azimet değil ruhsattır.

2. Namaz Vakitleri İle İlgili İslam Hukukçularının Değerlendirmeleri

Bu bölümde farz namazları Hanefî, Şâfiî, Malikî ve Hanbelî Mezheplerinin farz namaz görüşlerine göre düzenlemiş bulunmaktayız. Bu mezheplerin dışında açıklamaya çalıştığımız Caferî Mezhebi'nde ise farz namaz inancı Ehl-i Sünnet inancından farklıdır.

²¹² İbn Hanbel, IV, 267.

²¹³ Döndüren, a.g.e., s. 292.

Bu mezhebin farz namazlara dair görüşüne, konuya girmeden önce kısaca değinmeyi uygun buluyoruz:

Ca'ferilerde farz namazlar; günlük namazlar, âyât namazı, cenaze namazı, tavaf namazı, büyük oğul namazı, ücret- ahd ve yemin dolayısıyla farz olan namazlar ve bayram namazları olmak üzere çeşitli kısımlara ayrılır. Günlük namazlar sabah (2 rekât), öğle (4), ikindi (4), akşam (3), yatsı (4) olmak üzere toplam 17 rekâttır. Âyât namazı; güneş tutulması, ay tutulması, zelzele ve halkı korkuya sevk edecek şiddetli gök gürlemesi, şimşek çakması gibi durumlarda vacip olup 2 rekât olarak kılınır. Cenaze namazı kifâi bir farz olup meyyite dua mahiyetinde olduğu için abdest almak şart değildir. Büyük oğul namazına gelince, bu kısaca şudur: Vefat eden bir kimsenin kılamadığı farz namazlar varsa bunları kılmak o kişinin büyük oğluna farzdır. Şâyet büyük oğul bunları kendisi kılamazsa ücret vermek suretiyle birisine kıldırmak mecburiyetindedir. Annenin kılamadığı namazları kılmak ise büyük oğla farz değildir, ancak bunları da kılması ya da para karşılığı birisine kıldırması müstehaptır.²¹⁴

a. Sabah Namazı ile ilgili değerlendirmeleri

Bazı müellifler vakitleri açıklamaya sabah namazından başlamayı tercih etmişlerdir. Bunun sebebi olarak ise birkaç gerekçe öne sürerler. Bunları belirtmek gerekirse; sabah namazı gündüzün başlangıcıdır. Sabah namazının başlangıcı ile bitimi hususunda ihtilaf edilmemiştir. Âdem (a.s)'ın cennetten çıktıktan sonra kıldığı ilk namaz sabah namazıdır. Yeryüzüne inince gece olmuş, Hz. Âdem daha önce böyle bir şey görmediği için korkmuştur. Sabah aydınlanınca Allah'a şükür için iki rekât namaz kılmıştır.²¹⁵ Biz de konumuzu açıklamaya sabah namazından başlamayı uygun bulduk.

Hanefî, Şafî²¹⁶, Malîkî²¹⁷, Hanbelî²¹⁸ ve Caferî.²¹⁹ Sabah namazının vakti ufukta yayılan fecrin doğması anından (feci-i sâdik) başlar güneş doğuncaya kadar devam eder.

²¹⁴ Akyüz, a.g.e, C. II, ss. 146-147.

²¹⁵ İbn Abidin, a.g.e, C. II, s. 18; Memiş, a.g.tz., s. 80.

²¹⁶ Meydani, Abdulganî el-Gânimî, **el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb**, Daru'l İhya Li'turasi'l Arabi, I-IV, C. I, Beyrut-Lubnan, 1985, s. 55; İbrahim Halebi, **İzahlı Mülteka el- Ebhur Tercümesi**, I-IV, Çev. Mustafa Uysal, C. I, Uysal Yayınevi, Konya, 1982, ss. 81-83.

²¹⁷ Ahmed Zeydânî el-Cekeni Şinkiti- Muhammed el-Emin, **Şerh-ü Halil b. İshak el-Mâlîkî**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993.

²¹⁸ Ebü'l-Berekat Mecdüddin Abdüsselam İbn Teymiyye, **el-Muharrar fi'l-Fıkh, ala mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1950/1369, Birlikte: İbn Kudâme, Muğni, a.g.e., ss. 395-396.

²¹⁹ Humeyni, Ayetullah Ruhullah b. Mustafa Humeynî Müsevî, **Zübdetü'l-Ahkâm**, 2. b., Ed-Darü'l-İslamiyye, Beyrut, 1987, s. 46; Memiş, a.g.tz., s. 80.

Şâfîî, Hanbelî ve Malikîlerden kabul edilen görüşe göre sabah namazında tercih edilen (ihtiyârî) vakit, fecri sadık (ikinci fecir) doğunca başlar, gün aydınlanıncaya (isfâr) kadar devam eder. Gün aydınlanmasından maksat, tavansız olan bir yerde sağlıklı bir gözün yüzleri görebileceği ve seçebileceği bir aydınlıktır. Bu hukukçulara göre günün aydınlanmasından güneş doğuncaya kadarki süre zaruret durumlarına özeldir. Ancak Şâfîî'lerin bazılarında gelen rivâyete göre, "sabah namazının vakti, ortalığın aydınlanması ile sona ermektedir."²²⁰

Fecir iki tanedir. Fecr-i kazib ve fecr-i sadık. Fecr-i kazibe Araplar kurdun kuyruğu ismini vermişlerdir. O semadan uzunlamasına ortaya çıkan peşinden karanlığın geldiği bir beyazlıktır. Bu beyazlıktan sonra yine karanlık geldiği için buna "fecr-i kâzib (yalancı fecir)" adı verilmiştir. Vakitle ilgili hükümler fecr-i sadığa bağlanır. Fecr-i sadık ise ufukta yayılan bir beyazlıktır. Fecr-i sadık doğmadıkça, fecr-i kazibin doğmasıyla namaz vakti girmiş olmaz, oruçluya da yemek yemek haram olmaz.²²¹ Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: "Tan yerinin ağarması ikidir. Birisi yemek yemeyi haram kılan ve namaz kılmayı helal kılan vakittir. Diğerinde ise, sabah namazını kılmak haram, yemek yemek ise helaldir."²²² Bu hadiste sözü edilen birinci vakit fecr-i sadık, ikinci vakit ise fecr-i kâzibtir. Yine başka bir hadiste; "Sabah namazının vakti ikinci fecrin doğmasından, güneşin doğuşuna kadardır."²²³ Sabah namazının son vakti güneş doğduğu andır.²²⁴ Bunun delili şu hadis-i şeriftir; "Sabah namazının vakti, ikinci fecrin doğmasından güneşin doğuşuna kadardır."²²⁵

b. Öğle Namazı

Bazı fakihleri namaz vakitlerini açıklamaya öğle namazıyla başlarlar. Bunun sebebi olarak; Cebrâil (a.s)'ın Nebi (s.a.v)'e vakitleri öğrettiği zaman ilk önce öğle namazıyla başlamış olduğunu, Nebi (s.a.v)'in sahabelere namaz vakitlerini öğrettiğinde ilk önce öğle namazıyla başlamasını, Sahabelerin de namaz vakitlerini soranlara ilk önce öğle namazıyla

²²⁰ Ebu'l-Velid Muhammad b. Ahmed el-Hafid, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Müktesid**, I-II, C. II, Daru'l Kutubu'l Hadisiyya, s. 185.

²²¹ Serahsi, a.g.e., C. I, s.141; Merginânî, Alî İbn Bekr, **Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986, s. 38; Ayrıca bk. Akyüz, a.g.e., C.I, s.363.

²²² Memiş, a.g.tz, s. 81.

²²³ Buhârî, Mevâkît, 27; Ebû Dâvûd Salât, 2; İbn Mâce, Salât, 2; Nesâî, Mevâkît,15; İbn Hanbel, II, 210, 213, 223.

²²⁴ Kemâlüddîn Muhammed İbn Abdilvâhid İbnü'l- Hümam, **Fethu'l-Kadîr**, I-VI, C. I, Mısır, 1998, s. 151.

²²⁵ Buhârî, Mevakit, 27; Ebû Dâvud, Salât, 2; İbn Mâce, Salât, 2; Nesâî, Mevâkit, 15; İbn Hanbel, II, 210, 213, 223.

başlamalarını, Öğle namazının farz kılınan namazların ilki olmasını gösterirler. Sonra ikinci namazı, sonra akşam, sonra yatsı ve en en son sabah namazı farz kılınmıştır.²²⁶

Öğle namazının ilk vaktinin²²⁷ fey-i zeval olduğunda ve bu vakit gelmeden öğle namazını kılmanın caiz olmayacağı konusunda bütün hukukçuların arasında ittifak vardır. Fey-i Zeval: Öğle namazının vakti güneşin tepe noktasını geçip batıya doğru kaymasından sonra başlar. Güneşin tepe noktasını aşmasına “zeval” denilir. Zeval, örfi gündüzün²²⁸ tam ortasına denk gelir. Mesela örfi gündüz on saat ise, bu sürenin yarısı (beş saat) zeval vaktidir ve güneş görünüşe göre gökteki yarı yolu kat etmiş olur. Bu ana kadar her şeyin gölgesi doğudan batıya doğru kaymaktayken bu andan sonra batıdan doğuya doğru kaymaya başlar. İşte güneşin tam bu yarı yola geldiği anda yere düşen gölgesine “zeval anındaki gölge” anlamında “fey-i zeval” denir. Fey-i zeval’in yönü ve uzunluğu bölgenin ekvatoradan uzaklığına, kuzey veya güney yarımkürede oluşuna göre değişir.²²⁹

Fey-i zevâl şu yöntemlerden biriyle tespit edilebilir:

- Düz bir yere bir şahsı yerleştiririz. Sonra gölgesinin baş tarafına bir işaret koyarız. Gölge işaretlenen çizgiden daha az oluyorsa bu an zeval vaktinden öncedir. Şâyet gölge ne o işareti geçiyor ne de ondan noksan oluyorsa bu vakit de istiva vaktidir. Şâyet gölge işaretlenen yeri aşarsa güneşin zeval vakti o andır. Şahsın gölgesi, güneşin istiva anındaki gölgesi hariç kendi misline ulaşırsa bu da ikinci vaktinin başlangıcıdır. Başka bir deyişle, ikinci vaktinin ilk anı en az ziyadeyle bir şeyin gölgesinin kendi ölçüsünü aşmasıdır.²³⁰

- Öğle namazının vaktini bildiren bazı hadislerde de peygamberimizin “gölge ayakkabı bağı kadar” olduğunda öğle namazını kıldığı zikredilmektedir.²³¹ Bu ifade kesin bir sınır ifade etmemektedir. Ancak güneşin batı tarafına yönelmesi, gölgenin görülebilecek en küçük haline düşmesinden sonra olur. Düşeceği en küçüklük ise tahminen bir ayakkabı bağı veya benzeri bir şeyin büyüklüğüdür. Ancak bu büyüklük zeval vaktinin bilinmesi konusunda bütün beldeler için geçerli bir ölçü değildir. Bu ancak Mekke ve Medine gibi

²²⁶ İbn Kudâme, Muğnî, a.g.e, C.I, ss. 380-381.

²²⁷ İbn Ruşd, a.g.e, C. II, s. 100; Ceziri, a.g.e., C. I, s. 167; Alâüddîn Ebû Bekr İbn Mes'ûd el-Kâsânî, **Bedâiyu's-Sanâyi' fi Tertîbi's-Şerâyi'**, I-VI, C. I, Daru'l Kitabu'l Arabiyya, Beyrut-Lubnan, 1974, s. 122.

²²⁸ Güneşin doğmasından batmasına kadar olan süre örfi gündüzdür. Bu tabirle fecr-i sâdik dikkate alınmamaktadır.

²²⁹ Komisyon, **İlmihal**, I-II, C. I, T.D.V yayını, s. 235.

²³⁰ Memiş, a.g.tz., s. 85.

²³¹ İbn Hanbel, I, 333, 354; Ebû Dâvud, Mevâkît, 2 (No:393); Tirmizî, Mevâkît, 1 (No:149).

gölgenin iyice küçüldüğü yerler için geçerlidir. Öyle ki Mekke’de ve Medine’de senenin en uzun günlerinde fey-i zevâl vaktinde gölge bulunmamaktadır. Bunun gibi ekvator çizgisine yakın tüm beldelerde günün ortasında gölgeler oldukça küçülür. Ama ekvator çizgisinden daha uzak beldelerde günün ortasında gölgeler daha uzun olur.²³² Örneğin gündüzün en uzun olduğu 21 Haziran’dan 26 gün önce ve 26 gün sonra Mekke’de zeval vaktinde eşyalarda gölge oluşmamaktadır. Bu günlerde cisimlerde gölge ortaya çıktığında güneşin tam tepe noktasından aştığı anlaşılmış olur. Dolayısıyla da öğle namazının vakti girmiş olur.²³³

Öyleyse hadislerde geçen gölgeyle vakit tayinini bağlayıcı bir yöntem olarak düşünmemek gerekir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, sabit gölge boyları namazın vaktini tayin etmek için uygun değildir. Çünkü zamana, zemine, bölgeye, mevsime ve günün güneşli veya bulutlu olmasına göre değişkenlik göstermektedir.

Öğle namazı vaktinin başlangıcı ile ilgili olarak bütün müçtehitlerin dayandığı delil şu âyettir: “Güneşin batıya kaymasından gecenin karanlığına kadar geçen süre içinde, namazları kıl, sabah namazını da eda et. Şüphesiz sabah namazında melekler hazır bulunur.”²³⁴ Sünnetten delil ise Peygamberimiz (s.a.v)’in şu hadisidir: “Şüphesiz namazın ilk ve son vakti vardır. Öğlenin ilk vakti, güneşin tepe noktasından zail olduğu zamandır.”²³⁵

Hanefî âlimleri arasında öğle namazının son vakti hususunda ihtilaf vardır. Bu konuda Ebu Hanife’den üç görüş rivâyet edilmektedir:

1- Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (ö.189/805), Ebu Hanife’nin şöyle söylediğini nakletmiştir: “Güneş tam tepe noktasında olduğu anki gölge hariç her şeyin gölgesinin iki misli olduğu anda öğle namazının vakti çıkar ve ikinci namazının vakti girer.

2- Hasan b. Ziyâd el-Lü’lûî (ö.204/819)’nin Ebu Hanife’den rivâyetinde feyi zeval hariç her şeyin gölgesinin kendi misli olduğu anda öğle namazının vakti çıkar ve ikinci namazının vakti girmiş olur. Bu görüşü Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve Züfer de kabul etmiştir.

²³² Zeynü’ d-din Abdil-Latifiz-Zebidi, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tecümesi ve Şerhi**, I-XII, 7. b., çev. Ahmed Naim, C. II, D.İ.B yayını, Ankara, 1983, ss. 462-463.

²³³ Memiş, a.g.e., s. 86.

²³⁴ İsrâ, 17/78.

²³⁵ İbn Hanbel, II, 232; Tirmizî, Salât, 151.

3- Ebu Hanife'den Esed b. Amr'ın rivâyetinde 'Fey-i zeval hariç her şeyin gölgesinin kendi misli olduğu zaman öğle namazının vakti çıkar. Her şeyin gölgesinin kendisinin iki misli olduğu ana kadar ikindinin vakti girmez. Öğle namazıyla ikindi namazı vakti arası ise, sabah namazıyla öğle namazında olduğu gibi mühmel vakittir.

Ebû Hanîfe'nin mezhepte kabul edilen görüşü ise İmam Muhammed'in Ebu Hanife'den rivâyet ettiği; "Fey-i zeval hariç her şeyin gölgesinin kendisinin iki misli olduğu zaman öğle namazının vakti çıkar ve ikindinin vakti girer" görüşüdür.²³⁶ Bu vakit, ittifakla ikindi vaktidir. Çünkü ibadetlerde ihtiyatlı davranmak daha iyidir. Ebu Hanife'nin delili Hz. Peygamber'in şu hadisidir: "Öğle namazını hava serinlediği zaman kılınız. Çünkü öğle vaktindeki sıcaklığın şiddeti, cehennem sıcaklığındandır." ²³⁷ Bu hadisten delil çıkarma şekli ise namazı soğuk bir ana ertelemek, ancak her şeyin gölgesinin kendisinin iki misli olduğu anda gerçekleşir. Sıcak, özellikle de Mekke'de bu vakitten önce sakinleşmez.²³⁸

Şafîî, Hanbelî, Malikî fakihler ve Hanefilerden Ebu Yusuf ile İmam Muhammed ise; "fey-i zeval hariç her şeyin gölgesinin kendi misli kadar olduğu zaman öğlenin vakti sona erer" demişlerdir.²³⁹

Cumhurun bu vakit hususundaki delilleri; Cebrâil (a.s)'ın Hz. Peygambere yapmış olduğu imamlıktır. Şöyle ki; İbn Abbas'tan rivâyet olunduğuna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Cibril (a.s) bana, Beytullah'ın yanında, iki kere imamlık yaptı. Bunlardan birincide öğleyi, gölge ayakkabı bağı kadarken kıldırdı... İkinci sefer öğleyi, çünkü ikindinin vaktinde her şeyin gölgesi kendisi kadar olunca kıldırdı..." dedi. ²⁴⁰ Bu hadisten anlaşıyor ki: Cebrail (a.s)'ın ikinci günkü imameti namaz vakitlerinin sonunu belirtmek içindir. İkinci günde öğle namazını her şeyin gölgesinin kendi misli kadar olduğu andan sonraya geciktirmemesi öğle namazının son vaktinin çoğunluğun belirttiği şekilde olduğuna delildir.²⁴¹

²³⁶ İbn Abidin, a.g.e, C. II, ss. 20-21; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 392.

²³⁷ Buhârî, Mevâkîf, 9, 10, Ezân, 18; Ebû Dâvud, Salât, 4; Tirmizî, Salât, 5.

²³⁸ Kâsânî, a.g.e, C. I, ss. 122-123.

²³⁹ Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 392.

²⁴⁰ Tirmizî, Mevâkîf 1; Ebu Dâvud, Salât 2; Nesâî, Mevâkîf, 6, 19, 15; İbn Hanbel, I, 383; II, 330; Mâlik, Muvatta', Salât, 9.

²⁴¹ Kâsânî, a.g.e, C. I, ss. 122-123; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 393.

c. İkinci Namazı

İkinci vakti; Malikî, Şafiî, Hanbelî ve Hanefilerden İmameyn'e göre, her şeyin gölgesi kendisinin bir misli, Ebû Hanîfe'ye göre ise, iki misli olduğu andan itibaren başlar ve ittifakla güneşin battığı zamana kadar devam eder.²⁴² Malikîlerde meşhur olan görüşe göre öğle ile ikinci vakitleri arasında mukîmlikte dört, misafirlikte de iki rekât kadar ortak bir zaman vardır. Cumhuriyetin kabul ettiği gibi ikinci namazının son vaktinin güneşin battığı an olduğunu ortaya koyan bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Kim ikinci namazından bir rekâti güneş batmadan önce kılabilirse ikinci namazına yetişmiş demektir. Kim de sabah namazından bir rekâti güneş doğmadan önce kılabilirse, sabah namazına yetişmiş demektir."²⁴³

İkinci namazını güneş sararınca kadar geciktirmek müctehidlerin çoğunluğuna göre mekruh kabul edilmiştir.²⁴⁴ Çünkü Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Bu vakitte kılınan namaz münafıkların namazıdır. Münafık oturup güneşi bekler. Güneş şeytanın iki boynuzu arasına girdiği (batmaya yüz tuttuğu) zaman, çabuk olarak ikindiye dört rekât kılar, Allah'ı çok az anar."²⁴⁵

d. Akşam Namazı

Akşam namazının vakti, güneş battığı an başlar. Bu konuda hukukçular arasında hiçbir ihtilaf yoktur. Ancak hukukçular, akşam namazının diğer namazlarda olduğu gibi geniş bir vaktinin olup olmadığına ise ihtilaf etmişlerdir.²⁴⁶ Yani akşam namazının sona erdiği zaman konusunda, görüş ayrılığı vardır. Çünkü güneş battıktan sonra, şafak da denilen ve batı ufkunda beliren üç renk değişikliği vardır²⁴⁷: a) Kırmızılık; b) Beyazlık; c) Siyahlık. İmam Azam'a göre vakit için geçerli olan şafak beyazlıktır. Bu beyazlığın kaybolması ve siyahlığın görülmesiyle akşam namazının vakti sona erer. İmam Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'e göre şafak, kırmızı olan şafaktır. Diğer hukukçular da bu hususta görüş birliği etmişlerdir.²⁴⁸ Şafak hakkındaki bu tartışmanın ana sebebi, şafak kelimesinin

²⁴² İbn Ruşd, a.g.e, C. I, ss. 100-101; Kâsânî, a.g.e, C I, ss. 122-123; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 393; Ceziri, a.g.e, C. I, s. 247.

²⁴³ Buhârî, Mevâkit, 28; Müslim, Mesâcid, 165; Ebû Dâvud, Salât, 5; İbn Mâce, Salât, 11; Nesâî, Mevâkit, 11, 28; Tirmizî, Mevâkit, 23.

²⁴⁴ Zuhaylî, a.g.e, C. I, ss. 393-394.

²⁴⁵ Malik, Muvatta', Kur'an, 46.

²⁴⁶ İbn Ruşd, a.g.e, C. I, s. 103; İbn Kudame, a.g.e, C. I, ss. 438-439.

²⁴⁷ Akyuz, a.g.e, C. I, s. 365; Ceziri, a.g.e, C. I, s. 248.

²⁴⁸ Kâsânî, a.g.e, C. I, s. 123; Akyuz, a.g.e, C. I, s. 365; Ceziri, a.g.e, C. I, s. 248.

Araplarda hem kızılığ ı hem de beyazlığ ı ifade eden bir kelime olmasından kaynaklanmaktadır.²⁴⁹

Malikîlerle, Şafîî'nin azhar olmayan ve amel edilen yeni mezhebine göre: Akşam vakti, abdest alıp avret yerini örtecek elbiseyi giyinip ezan ve kamet okuyup beş rekât namaz kılınca kadar devam eder.²⁵⁰

e. Yatsı ve Vitir Namazları

Yatsının vakti, Şafîî, Malikî, Hanbelî ve Hanefilerde fetvaya esas olan görüşe göre, batı ufkunda kırmızı şafağ ın kaybolduğ u andan itibaren başlar ve ikinci fecrin doğmasına kadar devam eder. İkinci fecir doğunca yatsının vakti çıkmış olur.²⁵¹ Bu, Hanefiler dışındaki üç Sünni mezhebin ihtiyari ve zaruri vakit anlayışlarını bir bütün halinde değerlendirdiğ imizde mümkündür. Şafîî, Malikî ve Hanbelî Mezheplerinde kabul edilen görüşe göre, yatsı namazında ihtiyari vaktin, yani hiçbir özrü bulunmayan sıhhatli kişinin yatsı namazını kılabileceğ i vaktin sonu, gecenin ilk üçte birine kadardır.²⁵² Zaruri vakit ise gecenin üçte birinin başlamasından itibaren başlayıp fecr-i sadığ ın doğmasına kadar devam eder.²⁵³

Yatsı namazının ihtiyari vaktinin gecenin ilk üçte birine kadar devam ettiğ ini veya vaktinin gecenin ilk üçte birinde bittiğ ini savunanların delilleri Cibril (a.s) hadisleridir. Bu hadislerde Cebrâil'in (a.s) Peygamber (s.a.s) efendimize ikinci gecede yatsı namazını gecenin ilk üçte birinin bittiğ i sırada kıldırđ ı rivayet edilmektedir.²⁵⁴ Yatsı namazının vaktinin, sabah namazının vaktinin başlangıcı olan fecr-i sadığ a kadar devam ettiğ ini savunanların delilleri ise Ebû Katâde (ö.674/1274)'nin rivayet etmiş olduğ u şu hadistir: "Uyku halinde kusur yoktur. Kusur ancak, diğ er namazın vakti girinceye kadar namazı kılmayandır."²⁵⁵

Vitir namazının hükmü konusunda iki farklı görüş belirtilmiştir. Malikî, Hanbelî, Şafîî ve Hanefilerden İmam Muhammed ile Ebu Yusuf'a göre Vitir namazı sünnet, İmam

²⁴⁹ İbn Rüşd, a.g.e, C. I, s. 104.

²⁵⁰ Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 395.

²⁵¹ Ceziri, a.g.e, C. I, s. 248; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 395.

²⁵² Kasım b. Muhammed en-Nuri, **er-Ravdu'n-nadir**, 1. b., Daru'l-Başairu'l İslamiya, Beyrut-lubnan, s. 157; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 248-249.

²⁵³ Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 248-249; en-Nuri, a.g.e, ss. 157-158.

²⁵⁴ İbn Hanbel, I, 333, 354; Ebû Dâvud, Mevâkît, 2; Tirmizî, Mevâkît, 1.

²⁵⁵ Müslim, Mesâcid, 311.

Ebu Hanefî'ye göre ise vaciptir.²⁵⁶ Vitir namazının vakti, yatsı namazının son sünnetinin kılınmasından, fecr-i sâdığın doğmasına kadar devam eder ve bu konuda hukukçuların ittifakı vardır. Ancak bu ittifak, vitir namazının ihtiyârî vakti için geçerlidir. Kişi, vitir namazını bile bile yatsıdan önce kılacak olsa, fakihlerin ittifakıyla vitir kılınmamış kabul edilir.²⁵⁷ Yatsı namazı, cem-i takdim şeklinde, akşam namazıyla birlikte kılınsa bile vitrin vakti, yatsı namazının hemen ardı sıra başlar.²⁵⁸ Ancak Malikîlere göre, yatsı namazı, akşam namazıyla birlikte cem-i takdîm şeklinde kılınırsa, vitir namazını, ufuktaki kırmızılığın kaybolması zamanına kadar ertelemek gerekir. Bundan önce kılınması durumunda bu namaz geçerli olmaz.²⁵⁹ Fecirden sonra vitir namazının kılınıp kılınmayacağı ise hukukçular arasında ihtilaflıdır. Hanefîlere göre sabah namazının vaktinin girdiğini gösteren fecr-i sâdığın doğmasıyla artık vitir namazı kılınmaz. Şâfîî, Malikî ve Hanbelîlere göre ise, sabah namazı kılınmadığı sürece vitir namazı fecirden sonra da kılınabilir. Bu mezheplere göre yatsı namazından fecre kadar olan süre, vitir namazının ihtiyârî vaktini, fecrin doğuşundan başlayıp sabah namazının tamamlanmasına kadar olan süre de zarûrî vaktini ortaya koymaktadır.²⁶⁰

G. NAMAZ VAKTİ İLE İLGİLİ DİĞER HUSUSLAR

1. Faziletli Vakitler

Sabah namazı: Şâfîî, Malikî, Hanbelî ve Caferî Mezhepleri, sabah namazını erken kılmayı faziletli sayarlar. Hanefîler ise ortalık aydınlanınca sabah namazını kılmayı müstehab kabul etmişlerdir.²⁶¹ Bu ihtilafın sebebi, zahirleri birbiriyle çelişen hadisleri yorumlama farklılığından kaynaklanmaktadır. Bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Amellerin en faziletlisi vaktinde kılınan namazdır”²⁶² “Namazların ilk vaktinde Allah’ın rızası, son vaktinde ise affı vardır.”²⁶³ Bu ve buna benzer hadisler namazların ilk vaktinde kılınmasının müstehab olduğunu ortaya koymaktadır.

²⁵⁶ Zuheyli, a.g.e, C. II, s. 129.

²⁵⁷ Serahsi, a.g.e, C. I, s. 269.

²⁵⁸ Serahsi, a.g.e, C. I, s. 150; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 323-325; Mergineni, a.g.e, C. I, s. 39, 65-66; Meydanî, a.g.e., C. I, s. 57.

²⁵⁹ Ceziri, a.g.e, C. I, s. 459.

²⁶⁰ Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 453-461.

²⁶¹ İbn Rüşd, a.g.e, C. I, ss. 105-108; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 249-254; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 399; Akyüz, a.g.e, C. I, s. 369.

²⁶² Müslim, İman, 140.

²⁶³ Tirmizî, Mevâkît, 13.

Öğle namazı: Hanefilere göre, açık havada yazın son vakitte, kışın ilk vakitte; kılınması faziletlidir, ama kapalı havada geciktirmek müstehaptır.²⁶⁴ Malikîler, tek başına namaz kılan kimse için, vaktin evvelinin faziletli olduğunu, camide cemaatle namaz kılanlara ise, vaktin evvelinden biraz tehir etmenin müstehap olduğunu söylemişlerdir.²⁶⁵ Şâfiîlere göre ise, şayet kişi sıcak bölgelerde bulunuyor da sıcaktan korunacak bir yer de yoksa öğle namazını geciktirmesi daha faziletlidir. Bir mescidin cemaati ile medrese gibi yerlerde, uzak yerlerden namaz kılmaya gelecekler için, namazların tehir edilerek serinde kılınması da faziletlidir. Bunun dışındaki kimseler için ise öğle namazının fazilet anı öğle namazının ilk anıdır.²⁶⁶ Hanbelîlere göre²⁶⁷, öğle namazını yazın geciktirerek serinde kılmak müstehaptır. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Öğle namazını serinde kılın. Çünkü sıcaklığın şiddeti, cehennem hararetinin şiddetindedir.”²⁶⁸ Caferilere göre öğle namazını kılmanın faziletli kabul edildiği vakit, güneşin zevale ermesinden, fey-i zeval hariç her şeyin gölgesinin kendi misli kadar olduğu zaman aralığıdır.²⁶⁹

İkinci namazı: Hanbelî, Şâfiî ve Malikîlere göre ikinci namazını her ne olursa olsun ilk vaktinde kılmak daha faziletlidir. İlk vaktinden kasıt ise, namaz için hazırlanıp da namazı kılincaya kadar geçen süredir. Çünkü bu mezheplere göre vaktin sonu, mazeret ve özür sahiplerine özeldir.²⁷⁰ Hanefilere göre ise, yaz-kış, güneş sararmadan önceki zamana kadar yani güneşin göz kamaştırmayacak duruma gelmesinden önceki vakte kadar geciktirmek müstehaptır. İkinci namazından sonra nafîle namaz kılmak mekruh olduğu için, farz geciktirilmekle nafîle namaz kılmaya imkân sağlanmış olur.²⁷¹

Akşam namazı: Hanefî, Şâfiî, Malikî ve Hanbelî fıkıh âlimleri arasında, akşam namazını her zaman ilk vaktinde kılmanın müstehap olduğunda ittifak vardır. Bu ilk vakit ise, namaz için hazırlıklar yapıp beş rekâtlık namaz kılabilen zamanı ifade eder. Ancak Hanbelîler bulutlu gecelerde kılınan akşam namazıyla, Müzdelife’de yatsı vaktinde cem ederek kılınan akşam namazının geciktirilmesinin daha müstehap olduğunu ifade

²⁶⁴ İbn Kudame, a.g.e, C. I, ss. 398-400; Kâsânî, a.g.e, C. I, ss.125-126.

²⁶⁵ İbn Rüşd, a.g.e, C. I, s. 101; Akyüz, a.g.e, C. I, s. 370.

²⁶⁶ Kâsânî, a.g.e, C. I, ss. 125-126; Akyüz, a.g.e, C. I, s. 370.

²⁶⁷ İbn Kudame, a.g.e, C. I, ss. 399-400; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 253-254; Akyüz, a.g.e, C. I, s. 370.

²⁶⁸ Buhârî, Mevâkît, 9-10; Ezan, 18; Müslim, Mesâcid, 180, 181, 183, 184, 186; Ebû Dâvud, Salât, 4

²⁶⁹ Akyüz, a.g.e, C. I, s. 370.

²⁷⁰ İbn Rüşd, a.g.e, C. I, ss. 101-102; Kâsânî, a.g.e, C.I, s. 125; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 249-254; Akyüz, a.g.e, C. I, s. 370.

²⁷¹ İbn Kudame, a.g.e, C. I, ss. 402-403; Ceziri, a.g.e, C. I, ss. 250-251; Zuhaylî, a.g.e, C. I, s. 397; Döndüren, a.g.e, s. 260.

etmişlerdir.²⁷² Akşam namazının ilk vaktinde kılınmasının sebebi de Peygamberimize namaz vakitlerini öğrettiği hadislerde Cebrâil'in akşam namazını her iki günde ilk vaktinde kıldırmasıdır. Bu durum akşam namazını ilk vaktinde kılmanın faziletini ortaya koymaktadır.²⁷³ Caferilerde ise, akşam namazının faziletli vakti, gurubtan şafakın kayboluşuna kadarki zamanıdır.²⁷⁴

Yatsı namazı: Hanefî ve Hanbelîlere göre, yatsı namazını gecenin üçte birine kadar geciktirmek müstehaptır. Gecenin yarısına kadar geciktirmek mubah, bir özür bulunmadıkça ikinci fecre kadar geciktirmek ise mekruhtur. Çünkü bu durumda namazı kaçırmaktan korkulur. Hanbelîlerde, cemaatle namaz kılmak için hazırlanılmışsa hemen kılmak da müstehaptır. Yatsı namazını gece yarısından sonraya bırakmayı uygun görmemelerinin sebebi ise, gece yarısından sonrayı ittifakla zarûret vakti kabul etmelerindedir.²⁷⁵ Şafîilere göre, yatsı namazının faziletli vakti, yatsı namazının ilk anlarıdır. Geciktirilmeden kılınması daha uygundur.²⁷⁶ Malikîlere göre, yatsı namazı gecenin üçte birine kadar kılınmalıdır. Aksi takdirde namaz zarûrî vakte kalır ki, özürsüz şekilde zarûrî vakte bırakmak günah kabul edilmektedir. Yani vaktin evvelinde namaz kılmak daha faziletlidir.²⁷⁷ Caferilere göre ise, şafağın kaybolmasından, gecenin üçte birine kadar geçen zaman, yatsı namazının kılınabileceği en faziletli zamanı ifade eder.²⁷⁸

Hukukçular vitir namazını kılmanın en uygun olacağı süreyi ise hadislere dayanarak şu şekilde belirtmişlerdir: Uyanacağından emin olan, sabah namazının vaktinin girmesinden biraz önce,²⁷⁹ gece uyanamayacağından endişe edenler ise, yatsı namazından sonra ve yatmadan önce kılabilirler.²⁸⁰ Bununla beraber en faziletli olan, vitri gecenin son üçte birlik bölümünde kılmaktır.²⁸¹

---

²⁷² İbn Kudame, a.g.e., C. I, s. 403; Ceziri, a.g.e., C. I, ss. 249-254; Zuhaylî, a.g.e., C. I, ss. 396-399; Akyüz, a.g.e., C. I, s. 370.

²⁷³ İbn Kudame, a.g.e., C. I, s. 403.

²⁷⁴ Akyüz, a.g.e., C. I, s. 371.

²⁷⁵ İbn Kudame, a.g.e., C. I, ss. 403-405; Kâsânî, a.g.e., C. I, ss. 126-127.

²⁷⁶ En-Nuri, a.g.e., s. 157.

²⁷⁷ İmam Malik, **El-Müdevvene**, I. b., I-XVI, C. I, Dar'u-Sad'r, Beyrut, 1905, s. 56; Ceziri, a.g.e., C. I, ss. 249-250.

²⁷⁸ Akyüz, a.g.e., C. I, s. 371.

²⁷⁹ Tirmizî, Vitir, 12; Ebû Dâvud, Vitir, 8.

²⁸⁰ Müslim, Müsâfirîn, 53.

²⁸¹ Serahsi, a.g.e., C. I, s. 150; İbn Kudame, a.g.e., C. II, ss. 793-795.

2. Mekruh Vakitler

Farz namazlar için müstehap vakitler olduğu gibi, genel olarak namaz kılmanın mekruh olduğu vakitler de vardır. Bunların bir kısmında hiçbir namaz kılınmaz, bir kısmında ise özellikle nafil namaz kılınmaz, fakat kaza namazı kılınabilir. Sünnette, beş vakit içinde namaz kılmanın mekruh olduğu sabittir. Toplam beş tane mekruh vakitler vardır ve onlardan üçü şu hadiste zikredilir: Ukbe b. Âmir'in rivayet ettiğine göre: "Rasûlullah (s.a.s) üç vakitte namaz kılmamızı ve ölülerimizi kabre koymamızı yasakladı. Güneş doğup yükselene kadar, zeval vaktinde batıya dönünceye kadar, batmaya başlayıp tamamen batıncaya kadar."²⁸² Diğer ikisi de Ebû Saîd el-Hudrî (r.a)'ın rivâyet ettiği şu hadiste zikredilmektedir. "Rasûlullah (s.a.v)'in şöyle buyurduğunu duydum: "Sabah namazından sonra, güneş doğuncaya kadar namaz yoktur. İkinci namazından sonra güneş batıncaya kadar namaz yoktur."²⁸³ Bu iki hadiste geçen beş mekruh vakitleri iki kısma bölebiliriz.

Birinci kısım; Hiçbir namazın kılınmayacağı üç mekruh vakit:

1. Güneşin doğmaya başlamasından yükselmesine kadar olan süre. Güneşin doğmasından yaklaşık 40-45 dakika sonra kerâhet vakti çıkmış, bayram namazı veya kuşluk namazı kılma vakti girmiş olur.
2. Güneşin tam tepe noktasına gelmesinden zeval vakti yani öğle vaktinin girmesine kadar olan süre.
3. Güneşin çıplak gözle bakılabilecek derecede sararmasından tamamen batmasına kadar olan süre.²⁸⁴

Bu sayılan vakitlerde namaz kılmanın mekruh olmasının illetini bir hadisinde Peygamberimiz (s.a.s) şöyle açıklamıştır: "Sabah namazını kılıncaya dek namaz (meleklerce) şahitli ve yazılı olur. Sonra güneş doğup, bir veya iki mızrak boyu yükselene kadar, geri dur (namaz kılma)! Çünkü güneş şeytanın iki boynuzu arasında doğar. Kafirler de ona doğru namaz kılarlar. Ondan sonra istediğini kıl. Çünkü bu süre içinde kılınan namaz, hem şahitli hem de kayıtlıdır. Bu, mızrak kendi gölgesiyle eşit olmasına kadar devam eder. Sonra (bu vakitte de) kendini namazdan geri çek! Çünkü o kerahet vaktinde,

²⁸² Müslim, Müsâfirîn, 293; İbn Mâce, Cenâiz, 30; Tirmizî, Cenâiz, 41; Ebû Dâvud, Cenâiz, 51.

²⁸³ Buhârî, Mevâkîf, 38; Tevhid, 47; Ebû Dâvud, İlm, 13.

²⁸⁴ Kâsânî, a.g.e., C. I, s. 127; Serahsi, a.g.e., C. I, ss. 150-151; Mevsili, a.g.e., ss. 40-41.

cehennem coşar ve kapıları açılır. Güneş göğün ortasından meyledip kayınca, istediğini kıl. Güneş batarken namaz kılmaktan geri dur! Çünkü o, şeytanın iki boynuzu arasında batar. Kafirler de ona doğru yönelip namaz kılarlar.”²⁸⁵

Hukukçular arasında bu vakitlerde bir sebebe dayanmaksızın, isteğe bağlı olarak kılınan nafîle namazın eda edilmesinin mekruh olduğunda ittifak vardır.²⁸⁶ Hanefîlere göre, bu vakitlerde namaz kılmak, tahrîmen mekruh olduğundan dolayı, farz, farzın kazası, vacip sünnet hiçbir namaz kılınmaz. Bu mekruhluk, kılınan namazların geçersiz olmasını gerektirir. Sadece o günün kılınmamış bulunan ikinci namazının, güneş batıncaya kadar kılınmasına izin verilmiştir.²⁸⁷ Hanefîler dışındaki üç mezhebe göre bu vakitlerde kaza namazı kılınabilir.²⁸⁸ Dayandığı delili şu hadisi şeriftir: “Sizden biri uyku sebebiyle veya unutma yüzünden bir namazını kılmamış olursa, hatırladığı zaman onu hemen kılsın.”²⁸⁹ Şafîîlere göre de, bu vakitlerde namaz kılmak tahrîmen mekruh kabul edilmiştir. Bundan dolayı da, bu vakitlerde kılınan namazlar geçerli olmaz. Ancak bu mekruh vakitlerden şu hususları istisna etmişlerdir: Cuma günü güneşin tam tepede olduğu istivâ vaktinde namaz kılmak mekruh değildir.²⁹⁰ Ayrıca Şafîîlere göre, Mekke haremünde namaz kılmak da bu vakitlerin hiçbirisinde mekruh değildir. Delilleri ise şu hadistir; “Ey Abdimenâf oğulları! Bu Beyt’i tavâf eden veya gündüz ve gece dilediği bir saatte namaz kılan kimseleri bundan men etmeyiniz.”²⁹¹

İkinci kısım ise, nafîle namaz kılmanın mekruh olduğu vakitlerdir:

1) İkinci fecrin doğmasından güneşin doğacağı zamana kadar olan süre içinde, âlimlerin çoğunluğuna göre, sabah namazının dışında nafîle namaz kılmak mekruhtur.²⁹² Cumhurun dayandığı delil İbn Ömer (r.a)’den nakledilen şu hadistir: ‘Sabah namazından önce ve sabah vakti girdikten sonra, sabah namazının iki rekât sünnetinden başka namaz yoktur.’²⁹³

²⁸⁵ Müslim, Müsâfirîn, 294; Nesâî, Mevâkît, 35.

²⁸⁶ Serahsi, a.g.e., C. I, s. 153; Mevsili, a.g.e., s. 40-41; İbn Kudame, a.g.e., C. I, ss. 753-754.

²⁸⁷ İbn Rüşd, a.g.e., C. I, ss. 110-111; Serahsi, a.g.e., C. I, s. 153; Ceziri, a.g.e., C. I, ss. 251-252; Mevsili, a.g.e., ss. 40-41; Döndüren, a.g.e., s. 262.

²⁸⁸ İbn Rüşd, a.g.e., C. I, ss. 110-111.

²⁸⁹ Müslim, Mesâcid, 316; Tirmîzî, Salât, 16.

²⁹⁰ Zuheyli, a.g.e., C. I, s. 406.

²⁹¹ Nesâî, Salât, 41.

²⁹² Serahsi, a.g.e., s. 153; Mevsili, a.g.e., ss. 39-40; Zuhaylî, a.g.e., s. 409; Döndüren, a.g.e., ss. 262-263.

²⁹³ İbn Hanbel, II, 104; Nesâî, Salât, 32.

- 2) İkinci namazı kıldıktan sonraki vakit: Hanefî, Şafîî ve Malikî hukukçularına göre ikinci namazından sonra nafile namazların kılınması mekruhtur.²⁹⁴ Dayandığı delili de ise “Hz Peygamberimiz (s.a.v) sabah namazından güneş doğana kadar ve ikinci namazından güneş batana kadar namaz kılmayı yasakladı”²⁹⁵ hadisidir. Güneşin sararması halinde yalnız o günün farz namazı kılınabilir. Delili ise Hz Ayşe’den nakledilen şu hadistir: “Güneş batmadan önce, ikinci namazının bir rekatına yetişen veya güneş doğmadan önce, sabah namazının bir rekatına yetişen kimse, bu namazlara yetişmiş sayılır.”²⁹⁶ Ancak Hanefilere göre sabah namazını kılarken güneşin doğması, sabah namazını bozar. Çünkü bu durumda, güneşe tapanlara benzeme söz konusu olur²⁹⁷
- 3) Akşam namazından önce: Hanefilere ve Malikîlere göre akşam namazından önce nafile namaz kılmak mekruhtur.²⁹⁸ Çünkü akşam namazını acele, yani erken kılmanın gerekli olduğu hususunda rivayet edilen hadisler umumidir. Şafîilerde meşhur olan görüşe göre, akşam namazından önce iki rekât namaz kılmak müstehap, Hanbelîlere göre ise caiz olup, sünnet değildir.²⁹⁹
- 4) Cuma namazında, bayram günleri ve hac sırasında, imam hutbe okurken, tüm hukukçulara göre nafile namaz kılınması mekruhtur. Delili de Ebu Hureyre (r.a)’nın naklettiği şu hadistir: “Cuma günü imam hutbe okurken, arkadaşına ”sus” dediğin zaman hata etmiş olursun.”³⁰⁰ Şafîî ve Hanbelîler imamın hutbesi esnasında mescide giren kimsenin sadece iki rekât tahiyetü’l-mescid namazı kılmasını bu hükmün dışında tutmuşlardı.³⁰¹
- 5) Bayram namazından önce ve sonra: Hanefilere göre bayram namazından önce, ister evde olsun ister mescitte olsun nafile namaz kılmak mekruh olur. Bayram namazından sonra ise, mescitte nafile namaz kılmak mekruh olup, evde sünnet olur.³⁰² Malikî ve Hanbelîlere göre bayram namazından önce de sonra da nafile namaz kılmak mekruh olur. Delilleri ise, İbn Abbas (r.a)’ın naklettiği şu hadistir: “Hz. Peygamber, bayram günü iki rekât namaz

²⁹⁴ İbn Kudame, a.g.e., s. 754; Serahsi, a.g.e., s. 152.

²⁹⁵ Buhârî, Mevâkît, 30; Nesâî, Mevâkît, 32.

²⁹⁶ Buhârî, Mevâkît, 17; Nesâî, Mevâkît, 11.

²⁹⁷ Döndüren, a.g.e., s. 263.

²⁹⁸ Zuhaylî, a.g.e.,s. 410.

²⁹⁹ Zuhaylî, a.g.e., C. I., s. 410; Döndüren, a.g.e., s. 264.

³⁰⁰ Buhari, Cum’a, 36; Muslim, Cum’a, 12; Ebu Davud, Salât, 229.

³⁰¹ Zuhaylî, a.g.e., C. I., s. 411; Döndüren, a.g.e., s. 265.

³⁰² Serahsi, a.g.e., C. I., ss. 157-158; Mevsili, a.g.e., C. I., ss. 39-41; Komisyon, İslam İlmihâli, a.g.e., C. I., s. 237; Döndüren, a.g.e., s. 265.

kıldardı. Bu namazdan önce ve sonra herhangi bir namaz kılmazdı.”³⁰³ Ancak Şafîlilere göre, bayram namazından önce ve sonra imam için nafîle namaz kılmak mekruhtur.³⁰⁴

- 6) Farz namaza kamet getirilirken: Hanefîlere göre farz namaza durulduğu zaman nafîle namaz ile meşgul olmak mekruhtur. Ancak kişi sabah namazında cemaate erişebilirim diye umarsa, o zaman sabah namazının sünnetini kılması mekruh olmaz. Eğer cemaate yetişmeyeceğini korkarsa, o zaman namazını terk eder.³⁰⁵ Sabah namazının sünnetinin bu kadar önemli olmasının sebebi, Peygamberimizin ona çok önem verip devamlı kılmasıdır. Bir hadiste şöyle buyurulmuştur: “Sabah namazının iki rekât sünneti, dünyadan ve dünyada bulunan her şeyden daha hayırlıdır.”³⁰⁶ Kamet getirilince nafîle namazın mekruh olduğuna delil ise, Ebu Hureyre’nin rivayet ettiği şu hadistir: “Kamet getirilince artık (kendisi için kamet getirilen) farz namazdan başkası kılınmaz.”³⁰⁷ İmam Malike göre de farz namaza kamet getirilirken nafîle namaz kılınması mekruh olur, ancak bir kişi nafîle namaz kılarken ve imamın cemaat rükûsuna yetişirim diye emin olursa, o zaman namazı caiz olup tamamlayabilir. Ama cemaatin rükûsuna yetişmeyeceğim diye korkarsa, o zaman namazını terk edip cemaate katılır ve namaz selamla bitirilmiş ise kazası kılınmaz.³⁰⁸ Şafîî ve Hanbelîlere göre ise farz namazına kamet getirilince revatip bile olsa hiçbir nafîle namaza başlanmaz. Başlanmış olsa da hüküm bakımından sayılmaz yani kılınan namaz batıl kabul edilir.³⁰⁹

II. YATSİ NAMAZI VAKTİNİN TAHLİLİ VE İDİL-URAL BÖLGESİNDE YATSİ NAMAZININ VAKTİNİN GİRMEMESİ

A. GENEL OLARAK YATSİ NAMAZININ VAKTİ

Yatsı namazının vakti akşam namazının vaktinin çıktığı zaman başlar, sabah namazının vakti girene kadar devam eder. Yatsı namazının vakti, Kur’an, Sünnet ve icma ile sabittir. Bunu da şöyle açıklayabiliriz:

³⁰³ Buhârî, İydeyn, 26, 8; Zekât, 21.

³⁰⁴ Zuhaylî, a.g.e., C. I., s. 411.

³⁰⁵ Zuhaylî, a.g.e., C. I., s. 412; Akyüz, a.g.e., C. I., s. 378.

³⁰⁶ Müslim, Müsâfirîn, 96, 97; Tirmizî, Salât, 190.

³⁰⁷ Müslim, Salât, 710; Ebû Dâvud, Tatavvu’, 5; Tirmizî, Salât, 421; Döndüren, a.g.e., s. 264.

³⁰⁸ İmam Malik, el-Müdevvene, a.g.e., C. I., s. 98.

³⁰⁹ Zuhaylî, a.g.e., C. I., ss. 412-413; Memiş, a.g.tz., s. 111; Akyüz, a.g.e., C. I., s. 379.

Kur'an'da Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “Şüphesiz ki namaz mü'minlere belirli vakitlerde farz kılınmıştır.”³¹⁰ Ayeti özellikle farz namazların kılınma zamanlarının belirlendiğini gösterir. Yatsı namazının vaktine işaret eden ayetler ise şunlardır:

a) Günlük beş vakit namazı içine alan ayetler: “Güneşin tepe noktasından batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl ve sabah namazını da (unutma). Çünkü sabah namazı tanıklı bir namazdır.”³¹¹

b) “Akşama girerken ve sabaha ererken Allah'ı tesbih edin (namaz kılın). Göklerde ve yerde, öğleye ulaştığınız zaman da, günün sonunda da, hamd Allah'a mahsustur.”³¹²

c) “Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabb'ini överek tesbih et (namaz kıl). Gecenin saatlerinden bir kısmında ve gündüzün etrafında (O'nu) tesbih et (namaz kıl).”³¹³

d) “(Akşam ve yatsı namazını kılarak) gecenin bir bölümünde O'na secde et, O'nu uzun bir gece tesbih et.”³¹⁴

Çoğunluk müfessirlere göre zikrettiğimiz ayetlerde yatsı namazının vaktine, işaret edilmektedir.

Peygamberimiz (s.a.s)`den yatsı namazı vakti ile alakalı olan birçok hadisler rivayet edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1) Enes (r.a)'dan: Bir adam, Allah'ın Nebi'si (s.a.s)'e sordu; “Allah kullarına kaç vakit namaz farz kıldı?” “Allah kullarına beş vakit namazı farz kıldı.” buyurdu. Bunun üzerine adam; bunlardan ne bir fazla ne de bir eksik yapmayacağını söyledi. Allah Rasulü (s.a.s) şöyle buyurdu: “Bu adam bu sözünde doğru ise (ve dediğini de yaparsa) mutlaka cennete girer.”³¹⁵

2) Talha b. Übeydullah'tan: Peygamberimizin (s.a.s) yanına Necid kabilesinden bir adam gelmiş ve İslam hakkından sormuş, Allah Rasulü de ona: Gece gündüz beş vakit

---

³¹⁰ Nisa, 4/103.

³¹¹ İsrâ, 17/78.

³¹² Rum, 30/17, 18.

³¹³ Taha, 20/130.

³¹⁴ İnsan, 76/26.

³¹⁵ Buhârî, İlim, 6, İmân, 34; Ebû Dâvud, Salât, 1.

namaz kılınması gerekiyor. O adam; Benim üstümde beş vakit namazdan başka bir namaz var mı? diye sorunca, Peygamberimiz de, “Hayır dedi, ama kendi isteğiyle kılabilirsin.”³¹⁶

3) Ubeyda b. Samit'ten: Ben şahidim ki Allah Rasulü şöyle dedi: Beş vakit namaz Allah tarafından farz kılınmıştır. Kim de namazın evvelinde güzel şekilde abdest alıp vaktinde namaz kılsa ve bütün rükün-secde tertiplere kâmil derecede riayet ederse, o zaman günahların bağışlanmasına Allah'ın vadi var.³¹⁷

4) Ebu Hureyre'den (r.a): Nefsim elinde olana yemin ederim ki, bir adama emir verip odun getirmesini söylemeyi, sonra namaz için ezan okunmasını emretmeyi, sonra bir adama insanlara namaz kıldırmasını buyurmayı, ardından bir takım kimselerin arkalarından dolaşarak içlerinde buldukları halde evlerini üzerlerine yakmayı istedim. Nefsim elinde olana yemin ederim ki, bunlardan herhangi bir kimse, eğer yağlı bir kemik yahut güzel iki koyun ayağı bulacağını bilseydi, hiç şüphesiz gelir, yatsı namazında cemaate katılırdı.³¹⁸

5)Yine Ebu Hureyre'den: Allah'ın Rasulü buyurdu: Eğer ben ümmetime zor olacağından korkmasa idim, ümmetime yatsı namazını gecenin üçte birinde veya gecenin yarısında kılınmasını emrederdim.³¹⁹

Bazı hadisler var ki, şafak kaybolmadan önce yatsı namazı kılınırdı:

Ata b. Ebi Rabah, Cabir b. Abdullah'tan: Bir adam Peygamberimize (s.a.s) namaz vaktine dair soru sordu. Allah Rasulü: “Benimle namaz kıl” dedi. Rasülullah sabah namazını tan yeri ağarınca kıldı. Öğleyi güneş batıya kayınca kıldı, ikindiye insanın gölgesi bir misli olunca kıldı. Akşamı güneş batınca kıldı. Yatsıyı şafak (batıdaki kırmızılık) tam kaybolmadan kıldı. Sabahı ortalık aydınlanınca kıldı. Öğleyi insanın gölgesi bir misli olunca kıldı. İkindiye insanın gölgesi iki misli olunca kıldı. Akşamı batıdaki şafak (kırmızılık) tam kaybolmadan kıldı. Sonra yatsıyı kıldı.- Ravilerden bazıları “gecenin üçte biri (geçince kıldı)” demiş, bazıları da “gecenin yarısı” demiştir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki: Yukarıdaki delillere ve hukukçuların çoğunluğuna göre yatsı namazın belli bir vakti vardır ve batı ufkundaki şafak kaybolduktan sonra başlar, sabah ikinci fecre kadar devam eder.

³¹⁶ Mercânî, Nazutat'ul Hak, a.g.e., s. 245; Şihabetdin, Bahavetdin ulı Mercânî, **Nâzûratu'l-Hak fi Farziyyeti'l-İşâi ve in lem Yağibi's-Şafak**, çev. Şaymurzin D., İman neşriyatı, Kazan 2001, s. 117.

³¹⁷ Mercânî, Nazutat'ul Hak, a.g.e., s 245.

³¹⁸ İmam Tahavi, **Şerhu Meani'l Asar Hadislerle İslam Fıkhi**, I-VII, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. I, Kitabi Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 510.

³¹⁹ Nesai, Mevakit, 531.

B. YATSI NAMAZI VAKTİNİN GİRMEMESİ HUSUSU

Bilindiği gibi dünyamız küreye yakın bir biçimdedir. Birkaç türlü harekete sahiptir:

1- Kendi ekseni etrafında dönmekte,

2- Güneş etrafında dönmekte,

3- Güneş sistemi ile birlikte Samanyolu etrafında helezonik bir şekilde hareket etmektedir.

Ayrıca eksenine göre de 23 küsur derecelik bir eğiklik göstermektedir. Gerek yuvarlaklığı ve muhtelif hareketleri ve gerekse eksenine göre eğikliği gündüz ve gecelerin, mevsimlerin teşekkülüne yol açmaktadır. Kimi yerlerde gündüzler uzarken geceler kısaltılmakta, kimi yerlerde aksi olmakta, bir yarı kürede mevsim yaz iken diğerinde aksi bir mevsim hüküm sürmektedir. Bununla birlikte kutuplara doğru özellikle 45° enlem dairesinden sonraki yerlerde gündüz ve gecelerin oluşması ve süreleri normal 24 saatlik güne göre büyük farklılıklar göstermektedir.³²⁰

Beş vakit namaz, belirli vakitlerde eda edilmek üzere farz kılınmıştır. Namaz vakitlerinin başlama ve son bulma sınırları, Cebrâil (a.s)'ın tâlimine göre Rasûlüllah (sav)'ın kavli, fiilî ve takriri sünnetleriyle belirlenmiştir. Bu belirlemede, "tulü, gurup, fecr, zeval, zuhur-ı şafak, gaybubet-i şafak, zillü şey'in mislüh..." gibi, güneşin hareketinden (daha doğrusu dünyanın kendi ekseni etrafındaki günlük hareketi ile güneş etrafındaki yıllık hareketinden) meydana gelen özel durumlar esas alınmıştır. Güneşin hareketi sonucu meydana gelen tulü, gurup, zeval, fecr, şafak.... gibi durumlar ve bunlar arasındaki süreler sabit olmayıp mevsimlere ve bulunulan yere göre daima değişmektedir. Ayrıca bu olayların tespitinde, havanın açık veya kapalı, berrak yahut sisli, su buharının yoğun veya az oluşu... gibi durumların da önemli tesirleri bulunmaktadır.³²¹ Kuzey enlemlerde bulunan bazı memleketlerde yılın bazı aylarında yatsı namazı vakti girmemektedir. Yani yukarıda bahsedilen ve güneş battıktan sonra batı tarafında meydana gelen aydınlık, güneş doğana kadar kaybolmamaktadır.

Tezimizde üzerinde durduğumuz İdil- Ural bölgesinde de yatsı namazının vaktinin oluşup oluşmadığı konusu önemli bir tartışma konusudur. Tartışmanın sebebi ise yukarıda da

³²⁰ Şafak, Ali, "Ramazan Hilali ve Kutuplara Yakın Yerlerde Namaz Vakti Meseleleri Üzerine Bir Araştırma", İslam Medeniyeti Mecmuası, İstanbul 1982, C. V, Sayı: IV, s. 22.

³²¹ Hayreddin Karaman, **İslam'ın Işığında Günün Meseleleri**, I-II, C. I, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 95.

ifade ettiğimiz üzere yatsı namazının başlangıcı olan batı ufkundaki şafağın mahiyetiyle ilgili ihtilaftır. Ebu Hanife'nin görüşüne göre şafak, kızılıktan sonra ortaya çıkan beyazlıktır. Bu görüş, Ebu Bekir (r.a) ve Ayşe'nin (r.a) görüşüdür. İbn Abbas'dan(r.a) gelen rivayetlerden biri de bu şekildedir.³²² Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve diğer hukukçuların çoğunluğuna göre şafak, beyazlıktan önceki kızılıktır. Bu görüş Hz. Ömer, Hz. Ali ve İbn Mesud'un (r.a) görüşüdür. İbn Abbas'dan (r.a) gelen rivayetlerden biri de bu şekildedir.³²³ Ebu'l-Maali el- Cüveyni'ye göre ise şafak, sarılıktır.³²⁴

Bu bölgede mayıs ayının ortasından, temmuz ayının başına kadar tam olarak geceler oluşmamaktadır. Bu günlerde, şafak kaybolmadan sabah namazının vakti girmektedir. Yani yatsı namazının vakti oluşmamaktadır.

III. YATSI NAMAZI VAKTİNİN OLUŞMADIĞI BÖLGELERDE BU NAMAZIN KILINMASI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

A. GENEL OLARAK İSLAM HUKUKÇULARIN GÖRÜŞLERİ

Bu mesele hicri 4. asırdan sonra İslam hukukçuları tarafından ele alınmış, güneşin hareketi ölçüsüne göre günlük beş farz namazdan vakitleri gerçekleşmeyen namazların edasının gerekip gerekmeyeceği hususu tartışılmaya başlanmıştır. Bu mesele üzerine düşünülmüş ve görüş beyan etmiş ulemanın ifadelerinden ve farklı görüşlerinden önemli gördüklerimizi açıklayabiliriz;

1. Namazın Düşüğünü Savunanlar

Hanefî hukukçulardan Şemsü'l-Eimme Abdulaziz b. Ahmed el-Halvanî (ö.448/1056) ile Zeynü'l- Meşayih Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Bakkalî (ö. 562/1167 veya 576/1180), "Namazın vücubunun sebebi vakittir. Sebep olmayınca sebebe bağlı hüküm de olmaz", ilkesinden hareket ederek, güneşin hareketi ölçüsüne göre vakitleri teşekkül etmeyen namazların edalarının farz olmayacağı sonucuna varmışlar ve "şafak kaybolmayan (yani şafak devam ederken fecr zuhur eden) yerlerde yaşayan Müslümanlara

³²² Serahsi, a.g.e., ss. 145-146; Halebi, a.g.e., s. 115.

³²³ Serahsi, a.g.e., ss. 145-146; Meydani, a.g.e., ss. 72-73; Mevsili, a.g.e., s. 39; Döndüren, a.g.e., s. 254; Erdoğan, a.g.e., s. 517.

³²⁴ Mercânî, Nâzûratu'l-Hak, a.g.e., s. 331.

yatsı namazını kılmak farz olmaz", diye fetva vermişlerdir.³²⁵ Sonraki asırlarda, Necmüddin Muhtar b. Mahmud ez-Zahidî (ö.658/1260), Ebü'l- Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (ö.710/1310), Fahrüddin Osman b. Ali ez-Zeylâî, (ö.743/1342), Molla Husrev Muhammed b. Beramuz (ö.885/1480), İbrahim el-Halebi (ö. 956/1549), Alaüddin Muhammed b. Ali el-Haskefi (ö. 1088/1677), Hasan b. Ammar eş- Şürunbülali (ö. 1069/1659), gibi âlimler de bu görüşü benimsemişlerdir.³²⁶

2. Kaza Olarak Kılınmasını Savunanlar

Hanefî hukukçulardan Şemsü'l-Eimme Abdulaziz b. Ahmed el-Halvanî (ö. 448/1056)'nin yatsı namazının vaktinin oluşmadığı bölgelerde namazın kaza edilmesi gerektiği yönünde fetva verdiği, ancak bu fetvasından döndüğü ifade edilmektedir. Bazı âlimler ise, her gün bir önceki yatsı namazının kazasına niyet edilerek namaz kılınması gerektiği görüşündedir. Çünkü namazın vakti oluşmadığından mecburen vakti dışında kılınmakta olup, vakti dışında kılınan namaz da kaza niyetiyle eda edilir.³²⁷

3. Eda Olarak Kılınmasını Savunanlar

Ebu Hanife'nin görüşüne göre akşam namazının bitip yatsı namazının başladığını gösteren şafak, kırmızılıktan sonraki beyazlıktır. Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre ise şafak, kırmızılıktır.³²⁸ Şafîî, Malikî, Hanbelî hukukçulara göre de şafak, kırmızılıktır ve bu kırmızılığın kaybolması yatsı namazının girdiği anlamına gelir. Kırmızı şafak, beyaz şafağın aksine, o yerleşim alanlarında da kaybolmaktadır. Öyleyse yukarıda belirttiğimiz mezheplere göre, bu mıntikalarda yatsı namazının vakti oluştuğundan bir sorun yoktur, yatsı namazını kırmızı şafağın kaybolmasıyla kılabilirler. Hanefilere tabi olanlar ise, bu bölgelerde İmameyn'in veya diğer mezheplerin görüşleri ile namazlarını eda edebilirler.³²⁹

4. Akşam ve Yatsı Namazını Birleştirilerek Kılınmasını Savunanlar:

Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile merkezi Suudi Arabistan'da bulunan Râbitatu'l-Alemi'l-İslâmî, ortaklaşa olarak, 23-27 Haziran 1980 tarihinde, kısmen din âlimi,

³²⁵ Şihabuddin Mercânî, *İzveçeniye vestey o Sostoyanii Kazani i Bulgara*, çev.Ramil Adıgamov, İzdatelstvo İman, Kazan, 2005, ss. 64-69.

³²⁶ Şafak, a.g.m., s. 23; Memiş, a.g.tz., s. 132.

³²⁷ İbn Âbidîn, a.g.e, C. II, s. 27; Bilmen, a.g.e., s. 124; Akyüz, a.g.e., C. I, s. 84; Ali Orhan, "Namaz Vakti ve Vakti Girmeyen Bölgelerde Namaz Meselesi" (Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı. XI., s.129.)

³²⁸ Serahsi, a.g.e., s. 145-146.

³²⁹ Ceziri, a.g.e., C. I, s. 168; Akyüz, a.g.e., C. II, s. 84.

kısmen kozmografya ve takvim mütehasısı olmak üzere kırkın üzerinde delegenin katıldığı ve çok sayıda Türk ve Marok Müslümanlarının içinde yaşadığı, yatsı ve imsak vakitlerinin girdiğini gösteren atmosfer alâmetinin hiç meydana gelmediği yerlerden biri olan Brüksel'de ilgili konunun tartışıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda alınan kararlardan birine göre, "şafağın kaybolmadığı veya beklenilmeyecek kadar geç kaybolduğu yerlerdeki Müslümanlar akşam ve yatsı namazını, isterlerse iki namazı birleştirme şeklinde kılabilirler."³³⁰

5. En Yakın Bölge'ye Göre Vakit Takdir Ederek Kılınmasını

Savunanlar:

Sadru's-Şehid Burhanu'l-Eimme Ömer b. Abdülaziz (ö. 536/1141), Zahiru'd-din Hasan b. Ali el-Merginani (ö. 600/1203), Kemaluddin b. Hümam (öl.861/1457) gibi müctehid ve fakihler, Deccal hadisi ile istidlal ederek, güneşin hareketi ölçüsüne göre, beş namazdan bir kısmının veya tamamının vakitlerinin teşekkül etmediği yerlerde yaşayan Müslümanlardan bu namazların sakıt olmayacağına, bunların vakit takdir edilerek eda edilmesi gerektiğine fetva vermişlerdir.³³¹ Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Hanefî, Malikî, Şafî ve Hanbelî ulemasının çoğuna göre fetva böyledir. Onlara göre bu gibi yerlerde vakitleri gerçekleşmeyen namazların, en yakın normal beldenin vakitlerine göre takdir edilerek eda edilmesi gerekir.³³²

B. İDİL-URAL BÖLGESİ HUKUKÇULARININ GÖRÜŞLERİ

1. Namazın Kılınması Gerektiğini Savunanlar

a. Mercânî ve onun delilleri:

Mercânî'nin, o zamanki mevcut dinî düşünce ve eğitim sistemi ile ilgili çok önemli tespit ve tavsiyeleri olmuştur. Mercânî, dinin yanlış yorumlanmasını ve medreselerdeki eğitim sisteminin ihtiyaçlara cevap verebilecek ve istenen seviyede olmamasını geri kalmışlığın sebebi olarak görüyordu. Mercânî'ye göre bu ilmî ve dolayısıyla diğer alanlardaki geriliği aşmanın ve toplumu değiştirip geliştirmenin yolu, dinî düşüncenin ve medreselerdeki eğitim sisteminin ıslah edilmesinden geçmekteydi.

³³⁰ Karaman, a.g.e., C.I., ss. 97-98; Akyüz, a.g.e., C.II., ss. 84-85

³³¹ Karaman, a.g.e., C.I., ss. 97-98; Akyüz, a.g.e., C.II., ss. 84-85; Memiş, a.g.tz, s. 134.

³³² Bilmen, a.g.e., s. 125; Akyüz, a.g.e., C. II., s. 85

Mercânî'nin temelde ehl-i sünnet vel-cemaat çizgisini takip ettiği söylenebilir. Ancak ona göre ehl-i sünnet öyle zannedildiği gibi kelim ilminde resmedilen inanç esaslarından ibaret değildir. Müslümanlar arasında en üst kategoride oluşması gereken en önemli birlik inanç birliği olduğu halde, kelim; Müslümanlar arasında var olan inanç birliğini ortadan kaldırmıştır. Bu sebeple Mercânî'nin en çok mücadele ettiği husus kelami tartışmaların inanç ve akaid haline gelmesidir. Zira bu tartışmalarda taraf olan kimseler kendi görüş ve kanaatlerine karşı çıkan herkesi rahatlıkla küfür ve dalaletle suçlayabilmektedir.

Mercânî'nin, dinî anlayış ve eğitim sistemi ile ilgili ıslaha yönelik düşünceleri şunlardır: Dinin doğru anlaşılması ve yeni meseleler üzerinde fikir yürütülebilmesi için öncelikle Kur'an'a müracaat edilmeli ve icihad kapısının açık olduğu kabul edilmeli, taklitten uzak durup taklitçiliğe son verilmeli, skolâstik muhtevalı kitaplar medrese müfredatından çıkarılmalı, medrese programında Kur'ân, hadis ve İslâm tarihi gibi derslere ağırlık verilmeli, ayrıca matematik, tarih, coğrafya gibi dersler ve Rusça okutulmalı, bid'at ve hurafelerden uzak Asr-ı Saâdet dönemi İslâm anlayışına ehemmiyet verilmelidir.³³³

Mercânî, birçok fikhî meselede yoğunlaşmıştır. Bunlardan birisi de araştırdığımız problemi içeren kısa gecelerde yatsı namazın vakti problemidir. Buna dair 'Nâzûratu'l-Hak Fi Farziyeti'l-İşa ve İn Lam Yeğib eş-Şafak' isimli müstakil bir eser yazmıştır. Bu eser kısa zaman önce tahkik edilmiştir. Bu eser muhakkikin açıklamaları ve ilaveleriyle 500 küsur sayfa olmaktadır. Kitabın neredeyse yarısı akide, usul gibi alanlardadır. Burada yazar akide, taklit, içtihat, hadis, tefsir, mezhepler, sahabe ve tabiinin sözlerinin fıkhîta değeri gibi konuları ele almaktadır. Kitabının dördüncü bölümünde yazar, beş vakit namaz hakkında birçok ayet ve hadisleri zikretmiş ve bunların mükelleften özürle olsa da düşmeyeceği kanaatine varmıştır. Kitabın beşinci bölümünde Mercânî, beş vakit namazın dünyanın her bölgesinde farz olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır. Kitabın altıncı bölümünde ise yazar, meseleye dair âlimlerin bazı şüphe ve iddialarını incelemektedir.

Problemi şöyle özetleyebiliriz; din evrenseldir, Kur'an evrenseldir, Allah'ın emrettiği ibadetleri de evrenseldir. Yani tüm zamanlarda ve dünyanın tüm bölgelerinde namazlar farzdır ve sayısı da beştir. Arap yarımadasında emredildiği namaz, nasıl coğrafi şartlara tabî ise, aynen kutuplara yakın bölgelerde de bu şekil coğrafi şartlara tabîdir. Buna

³³³ Aydar Yuzev, *Filosovskaya Misl Tatarskogo Naroda osnovniye napravleniye razvitiye (X- načalo XX vv.)*, Tatarskoye knijnoye izdatelstvo, Kazan, 2007, ss. 72-73.

göre kuzey bölgelerinde namaz vakti şartların gerçekleşmediğini bir özür olarak kabul etmek doğru değildir. Aksi takdirde farz ibadetler, bölgeye göre değişebilir denilmiş olur.

Konuya başlarken Mercânî, namazın, imandan sonra en büyük farz olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre namaz, mümkün olduğu zaman, yani akıl bülûğ gibi şartlar gerçekleşince, özürle bile olsa, kulun mükellefiyetinden düşmez. Mercânî'ye göre namaz o kadar önemlidir ki, iman meselesinde olduğu gibi, hiçbir zaman farziyeti düşmemektedir. Mercânî, Müslim ve Tirmizî'de geçen şu hadisi aktarmaktadır: *Allah'ın Resulü, birisinin "kaç tane namaz farz kılınmıştır" sorusuna, 'Allah, her kula beş vakit namazı farz kılmıştır' diye cevap vermiştir. Soran kişi, bu beş vakit namazında hiç bir eksiklik yapmayacağına ve de fazlalık eklemeyeceğine dair söz vermiştir. Buna karşılık Allah'ın Resulü, 'Bunu yaparsan, cennete girersin' demiştir.*³³⁴

Mercânî, namazların gün ve gece içerisinde beş vakit olduğuna gösteren, yirmiye yakın hadis zikretmektedir. Bunun yanında Mercânî, sırf yatsı namazıyla ilgili birçok hadisi de dile getirmiştir. Namaz vakitleriyle ilgili hadislerin belki de en açık olanı, meşhur Cibril hadisidir. Bu hadiste net olarak namazların ne zaman kılınacağı açıklanmaktadır.

Mercânî, kitabında, Muzdelife ve seferde akşam ve yatsı namazların cem'ine dair hadisleri dile getirmektedir. Hadisleri zikreder ve buna dayanarak vaktin, namaz için asıl sebep olmadığını ortaya koymaya çalışır. Yani ona göre belli şartlar içerisinde namazın başka vakitte kılınabilmesi, vaktin değişmez bir şey olmadığını göstermektedir.

Mercânî'nin tespitine göre namaz, her mükellef için zaman ve bölge farkı olmaksızın farz olunmuştur. Bu, Kitap, Sünnet ve icma ile sabittir. Mercânî'nin tespitine göre, namazların beş vakit olması, en yüksek derecede tevatürle sabittir. O, kitabında buna dair farklı bölümlerde ayet ve hadisleri belirtmektedir. Dolayısı ile de bu meselede şüpheye hiç yer kalmamaktadır.³³⁵

Mercânî'ye göre, kısa gecelerde yatsı namazının farz olmadığı yönündeki görüş, çok az bir grubun görüşüdür. Bu gruba göre vakit, namaz için sebep ve muayyen zamandır. Buna dayanarak bu az olan grup, yatsı namazı kılınmamasına fetva vermişlerdir.³³⁶ Fakat

---

³³⁴ Mercânî, *Nazuratul Hak Fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak*, Thk. Urhan b. İdris Ançakar-Abdu'l Kadir b. Selçuk Yılmaz, s. 245.

³³⁵ Mercânî, a.g.e., s. 312.

³³⁶ Mercânî, a.g.e., s. 315.

burada onlar, Mercânî'nin tespitine göre hata yapıyorlar, çünkü vakit namazın sebebi değildir. Ona göre vakit, sebep olsa bile, sebeplerin en alt mertebesidir.

Sonuç olarak Mercânî, “ibadet için vakti sebep olarak kabul etmek makul değildir, buna dair deliller de asılsızdır” demektedir.³³⁷ Namazı farz kılan sebep, Mercânî'ye göre vaktin ötesindedir. Onun tespitine göre vakit, hem mükellef hem de mükellef olmayanı kapsamaktadır. Fakat mükellef olmayan için de cereyan etmesi, mükellef olmayana, namaz ibadetini farz kılmıyor. Dolayısıyla vakit, namazın asıl sebebi değildir.³³⁸ Mercânî'ye göre, eski fakihler ve muhakkik âlimler, ibadetlerin sebebi olarak, Allah'ın in'amını görmektedirler. Allah, her yerde ve her zaman kullarına nimetler vermektedir, bunun icabı ise ibadettir. Nitekim Mercânî'ye göre vakit, namazın sebebi değil, fakat kılınması için zarftır. Namazların vakte göre belirlenmesi, kolaylık içindir. Mercânî'ye göre namazlar Allah'ın nimetlerin karşılığıdır. Allahın nimetleri sayısızdır. Bu sayısız nimetlerin karşılığı olarak Allah, beş vakit olan namazı koymuştur.³³⁹ Tabii ki eğer vakit, namazın sebebi olarak ele alınacak olursa, o zaman vaktinin olmaması, namazın da olmamasını gerektirir.

Mercânî, Cibril hadisine dayanarak yatsı namazının vaktinin tahakkuku için şafağın kaybolması şart olmadığını savunur. Ona göre burada birkaç ihtimal bulunmaktadır.

1. Şafağın kaybolduğu bölgelerde, güneşin batması ile şafağın kaybolması arasında geçen zaman, akşam namazı için belli bir müddet takdir edildiği anlamına gelir. Burada alametın tahakkuku şart değildir. Yatsı namazının vakti için şart, akşam namazı vaktinin tahakkukudur. Cibril hadisindeki öğle namazı vaktini örnek gösteren Mercânî, gölgenin, namaz vaktinin girmesi ve çıkması için şart olmadığını savunur. Ona göre gölgenin uzunluğu, alamettir, fakat bazı durumlarda o alamet görünmez. Dolayısı ile bu durumda gölge, vakit için şart olamaz. Gölge, bu meselede vaktin müddetini, uzunluğunu belirleyen bir unsurdur. Bunun için gölge hiç görünmediği yerde veya durumda, gölge değil, vaktin müddeti belirleyici olarak ele alınmalıdır. Buna göre, mesela bir bölgede gölgenin uzunluğu hiç değişmiyor olsa bile, orada namaz farziyeti düşmez.³⁴⁰

Mercânî, fıkıh kitaplarındaki ‘Akşam namazı vakti, güneşin batmasından şafağın kaybolmasına kadardır, yatsı namazı vakti, şafağın kaybolmasından fecre kadardır’

³³⁷ Mercânî, a.g.e., s. 316.

³³⁸ Mercânî, a.g.e., s. 318.

³³⁹ Mercânî, a.g.e., s. 320.

³⁴⁰ Mercânî, a.g.e., s. 322.

ibaresini şöyle anlamaktadır; mezkür alametler tahakkuk etmese de namaz vaktinin uzunluğu bu kadardır.

2. Vaktin girmesi ve çıkması için şafağın kaybolmasını şart olarak ele almaktadır.

Mercânî, bunu ikinci ihtimalin tahlilinde şöyle belirtmektedir. Cibril, Ayşe, Ömer, Ebu Musa, Bureyde, Ebu Sa'd'ın rivayet ettiği hadislerde ve Ebu Hureyre, Ebu Berza, Abdullah b. Ömer b. El-As'ın rivayet ettiği hadislerde, yatsı namazı vaktinin sonu olarak, gecenin üçten biri belirtilmiştir. Ayrıca yine Ebu Hureyre, Abdullah b. Ömer b. El-As, Enes, Ayşe, Ömer, Ebu Sa'd'ın başka bir rivayetinde ise bu vaktin, gecenin yarısı olarak belirlendiğini yazmaktadır. Bureyde ve Cibril hadislerinden hareketle Mercânî, yatsı namazı vaktinin ya gecenin yarısı, ya dagecenin üçten biri olduğunu söylemektedir. Yani bu hadisler yatsı namazının son vaktini belirtmiş ve şafak girmeyen bölgelerde yatsı namazı kaybolmadığını söylemektedir.³⁴¹

Mercânî, Tahavi'nin 'Şerhu Meanil-Âsar' adlı kitabındaki sahih hadisleri zikretmektedir. Bunlardan, yatsı namazı vaktinin, gecenin sonuna kadar olabileceği kanaatine varmıştır. Mesela Hz. Aişe'den rivayet edilen hadiste, Allah'ın Resulü, yatsı namazını gece bitmek üzereyken kıldığı belirtilmiştir. İbn-i Ömer rivayetinde de gecenin sonunda kıldığı rivayet edilir. Başka bir rivayette ise, Hz. Ömer, Ebu Musa'ya yazdığı mektupta, yatsı namazını, gece istediği vakitte kılabileceğini yazmaktadır.³⁴² Bu hadisleri zikretmenin muhtemel sebebi, yatsı namazının gece içinde kılınabileceği ve kılınmasıdır.

3. Mercânî, Tahavi'den naklen, Cabir b. Abdillan el-Ensari'nin hadisini zikretmektedir: '*Allah Resulü, şafağın kaybolmasından önce yatsı namazı kılmıştır*'. Bu hadisin sahih olduğunu dile getirerek, Cibril hadisine aykırı olduğunu belirtmiştir.³⁴³ Yani o hadiste, yatsı namazının vakti, şafağın kaybolmasından sonra diye belirtilmiş, bu hadiste ise Hz. Peygamber, yatsı namazını bu vakitten önce kılmıştır denmektedir. Buradan kalkarak Mercânî, yatsı namazı için şafağın kaybolmasının şart olmadığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

³⁴¹ Mercânî, *Nazuratul Hak fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak*, çev. Şaymurzin D., ss. 164-165.

³⁴² Mercânî, a.g.e., s. 326.

³⁴³ Mercânî, a.g.e., s. 326

Cibril hadisi daha birçok hadise aykırıdır. Bunlardan birisi Ebu Hüreyre'den rivayet edilen şu hadistir: *'Yatsı namazını, gece başladıktan bir saat sonra kılmıştır.'* Cibril hadisi, Numan b. Beşir'den rivayet edilen hadise de muhaliftir: *'Allah'ın Resulü, yatsı namazını, kamerin mevcut büyüklüğünün üçte birine düşünce kıldı'*. Mercânî'ye göre, şüphesiz, kameri ayın üçüncü gecesinde kamerin kaybolması, tüm sene içerisinde yatsı vaktinin girmesi için şart değildir. Eğer öylece farz kılınmış olsaydı, o zaman bu, muhal bir iş olurdu. Bu hadisten iki netice çıkartılması muhtemeldir ve bu ihtimal de aynı derecede kuvvetlidir.

Mercânî'nin tespitine göre Deccal hadisi, önce zikredilmiş olan ilk ihtimalin doğru olduğunu göstermektedir. Deccal hadisi mealen şöyledir: *“Nevvas b. Sem'an demiş, Resulü Allah, Deccal hakkında konuşuyordu, biz dedik, 'Ey Allah'ın Resulü, onun yerde olması kaçır', Allah'ı Resulü demiş, 'Kırk gün – sene gibi gün, ay gibi gün, hafta gibi gün, kalan günleri ise, sizin günlerinizin gibidir'. Biz sorduk, 'Ey Allah'ın Resulü, sene gibi olan günde, bizim için bir günün namazları yeterli mi', o demişti, 'Onun için, onun kaderini takdir etmeyiniz'".* Mercânî, Nevvas b. Seman rivayetiyle Müslim'den naklediyor: *'Biz Allah'ın Resulü'nden, bu, bir sene gibi günde, bir günün namazını kılmamız yeterli mi diye sorduk. Allah'ın Resulü, hayır, bir günlük namazın yeterli olmadığını söyledi'*.³⁴⁴

Namazların, vakte göre belirlenip kılınması kati delillerle sabit olmuştur. Fakat Mercânî'nin tespitine göre, namaz vaktinin başı ve sonunun belirlenmesine zan ve vehme dayanan görüşler karışmıştır. Yatsı namazı için şafağın kaybolması, Ayşe, Ebu Musa, Abdullah b. Ömer, Enes, Ebu Hüreyre ve Bureyde rivayetlerinde ve Cibril imameti hadisinde geçmektedir. Bunlar ise haberi vahit olarak sübutu zannîdir. Ayrıca meseleye delaletleri de zannîdir. Mercânî bu durumu şöyle ifade etmektedir: *'Eğer delaleti ve sübutu zannî olan haberi vahide dayanılarak yatsı namazının vaktinin girmesi için şafağın kaybolması, şarttır denilirse, o zaman beş vakit namazı farz kılan muhkem, kat'i deliller ile ortaya konulan hükümler bazı mükellefler için nesh olunmuş demektir.'*³⁴⁵

Burada Mercânî, görüşlerini önemli usul kaidelerine dayandırmaktadır. Onun tespitine göre, Hanefî mezhebinde, haberi vahit ile Kitap nesh edilmez, umumi lafızlar tahsis edilmez, mutlak olan da takyid edilmez. Mercânî, Bakara süresindeki ilgili ayete³⁴⁶

³⁴⁴ Kursavî, a.g.e., s. 58.

³⁴⁵ Mercânî, a.g.e., ss. 327-328.

³⁴⁶ Bakara, 2/106.

dayanarak, *nesih edicinin (nâsîh) en azından nesih edilen (mensuh) kadar veya daha kuvvetli olması gerekir*³⁴⁷ demektedir. Bu kaide fıkıh kitaplarında meşhurdur. Mercânî bunun bir örneği olarak namazda Fatiha süresinin okunmasını getirmektedir. Namazda Fatiha süresini okumak sünnetle sabittir. Bu hadis, Mercânî'nin tespitine göre en kuvvetli hadis kitaplarında yer almakta ve hatta meşhur derecesine ulaşmaktadır. Fakat Müzemmil süresindeki ayette³⁴⁸, namazda, Kur'an'dan istenen bölümün okunabileceği zikredilmektedir. Haberi vahit olan hadis, her ne kadar şöhret kazansa da, sübutu ve delaleti kat'i olan ayeti, ne nesih, ne takyit, ne de tahsis edebilir.³⁴⁹

Bu meselenin furua bir yansıması olarak, abdest meselesini zikredilebiliriz. Bir kişi abdest aldığı kesin bildiğinde, abdesti bozduğuna dair şüpheleri itibara alınmaz. Çünkü zanni olan abdesti bozma şüphesi, kati olan abdestin varlığını nesh edemez. Nitekim Mercânî, “yatsı namazı vakti konusunda, haberi vahit olan hadisler, hiç şüphe içermeyen ve kati delillerle sabit olan namazların edasının düşmesine sebep olamayacağı” düşüncesindedir. Ona göre, vakit alametlerinin şart olarak algılanması doğru değil, çünkü bunun sübutu zannidir.³⁵⁰ Vakıt hususunda zanni sebepler olan bu alametler, âlimler arasındaki ihtilafları doğurmaktadır. Mercânî'nin tespitine göre, Hanefiler, Sufyan Sevri, Ahmed, Malik ve ayrıca imam Şafii'nin evvelki görüşleri de; akşam namazı vakti, şafağın tamamen kaybolmasına kadardır şeklindedir. Ancak şafak konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Evzai, İbni Mübarek ve ayrıca İmam Şafii'nin yeni görüşü akşam namazının son vaktinin şafağın girmesiyle ya da çıkmasıyla belirlenmekten ziyade hususi(idil-ural bölgesi) bölgelerde, en titiz şekilde abdest alıp, namaz kılacak kadar genişletilmiş bir vakit olduğu yönündedir. Bir rivayete göre Malik, akşam namazı vaktinin, abdest, ezan ve kametle, namaz kılacak kadar olduğunu belirtmektedir. Bundan sonra ise yatsı vakti girmektedir.³⁵¹

Şafağın ne olduğu konusunda Mercânî, âlimlerin görüşlerini nakletmektedir. Ebu Hanife, Ahmed b. Hanbel ve Muzeni'ye göre şafak, beyazlıktır. Ebu'l-Meal el-Cüveyni'ye göre şafak, sarılıktır. Cumhur âlimlere göre şafak, kırmızılıktır.³⁵² Bazı fıkıh âlimleri ise

³⁴⁷ Mercânî, a.g.e., s. 329.

³⁴⁸ Müzemmil, 73/20.

³⁴⁹ Mercânî, a.g.e., s.329.

³⁵⁰ Mercânî, **Nazuratul Hak Fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak**, Thk. Urhan b. İdris Ançakar-Abdu'l Kadir b. Selçuk Yılmaz, s. 330.

³⁵¹ Mercânî, **Nazuratul Hak fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak**, çev. Şaymurzin D, s. 168.

³⁵² Mercânî, a.g.e., ss. 330- 331.

öğle ve ikindinin, akşam ve yatsı namazlarının vaktinin aslında bir olduğunu savunurlar. Onlara göre, seferde de, ikamet halinde de namazların birleştirilmesi caizdir. Fakat Mercânî, bu görüşü kabul etmez.

Yatsı namazının vakti, normal günlerde ve orta uzunlukta olan günlerde oluşmaktadır. Eğer bu mümkün değilse, yani şafak yok ise, o zaman bu bölgede şafağın en çabuk kaybolduğu vakit ele alınır. Eğer bu da mümkün olmazsa, yani güneşin batması ve doğması arasında, şafak veya başka alametler bile yoksa o zaman, güneşin batması ve doğması arasındaki vakit bölünerek, akşam, yatsı ve sabah namazlarını kılmak gerekmektedir. Eğer, güneşin batması ve doğması arasında, bu namazları kılabilecek vakit yoksa o zaman Mercânî'ye göre vakit alametlerine itibar tamamen kalkmaktadır. Namazlar ise, başka günlerdeki vakitler itibara alınarak takdir edilir.³⁵³

Nitekim Mercânî, gün ve gece içerisinde namazların sayısının mutlaka beş olması gerektiği kanaatindedir. Ona göre namaz vakitlerinin alametlerinin düşmesiyle, namaz tekliften düşmemektedir. Bunun sebebi, vaktin, namaz için asıl sebep olmamasıdır. Bununla birlikte Mercânî'ye göre bazı âlimlerin, vakit alametlerini namaz için sebep kılmaları, rey ve içtihadı dayalıdır. Dolayısıyla bu durum, kati olarak sabit olan namazların beş vakit olmasına mani olamaz.

Mercânî'ye göre sebep ve şartlara itibar, imkâna göredir. Eğer bu mümkün değilse, o zaman bunlara itibar edilmez.³⁵⁴ İşte bunun için Mercânî, namaz kılınacak kadar bir müddetin bulunmadığı gecelerde bile, bu namazların mutlaka kılınması gerektiğini söylemektedir.

b. Gabdrahman et-Tanki ve onun delilleri:

Mercânî, eserinde görüşlerinde yer verdiği âlimlerden biri de Gabdrahman et-Tanki'dir. Birkaç eser kaleme alan Gabdrahman (Abdurrahman) et-Tanki, 18. yüzyılda yaşamıştır. Et-Tankî'nin eserlerinden biri de, yatsı namazının vaktiyle ilgilidir. Mercânî'nin belirttiğine göre: Gabdrahman et-Tanki, kendi eserinde şöyle diyor: “Bulgar bölgelerde en kısa gecelerinde, yatsı namazının, sabah namazının alametlerinin yakın olduğu bir vakitte kılınması gerektiğini ifade eder. Yani ufuktaki kırmızılık kaybolunca, yatsı namazını geciktirerek, sabah namazının vaktine yakın saatlerde kılmak

³⁵³ Mercânî, *Nazuratul Hak Fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak*, Thk. Urhan b. İdris Ançakar-Abdu'l Kadir b. Selçuk Yılmaz, s. 332.

³⁵⁴ Mercânî, a.g.e., ss. 333-334.

gerekmektedir. Ama ufuktaki şafak (kırmızılık) kaybolmadığı zaman, yatsı namazının vakti girmemektedir. Dolayısıyla bu namazın farziyeti düşmektedir. Hatta böyle vakitlerde cemaat ile hiçbir namazın kılınmaması gerekir. Ama bu durumda olan kimseler, bu sebepten dolayı başka namazlara da özen göstermeyecekler, hatta bu görüşte olan âlimleri, beş vakit namazı, dört vakit yapmakla da suçlayacaklardır. Dolayısıyla bu tehlikeli durumlara düşmemek için, yatsı namazının yerine şöyle bir namaz kılınması gerekir: İmam, edası icap olan en son yatsı ve vitir namazına niyet eder, imama tabi olanlar da imamın niyetine katılırlar.’’³⁵⁵ İmam et-Tanki bununla yatsı namazının niyetini şeklen değiştirmiş olmaktadır.

Abdarrahman et-Tanki, başka bir fetva’ya göre de şöyle diyor: ‘‘Vakit, sadece zahiri alamettir. Yani vakit girmese de namazın farziyeti kaybolmaz. Ve âlimlerin fetvalarındaki ihtilaftan kurtulmak için, yatsı ve vitr namazlarını gece kılarak tamamlamamız gerekiyor.’’³⁵⁶

c. Kursavî ve onun delilleri:

Bilindiği üzere İdil-Ural bölgesinde 18. asırdan itibaren ceditçilik hareketi başlamıştır. Tatar Ceditçiliğinin ilk temsilcilerinin fikirleri bölgede bir ceditçi ekolün oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu meyanda ismi anılması gereken en önemli isimlerden biri de Abdünnasır Kursavî’dir. O, dini düşüncedeki ıslah hareketinin en önemli temsilcilerindendir.

Kursavî, kendi yaşadığı İdil-Ural bölgesinde taklide dayalı, her türlü yeniliği reddeden, bidatlerle dolu İslam anlayışını tenkit etmiştir. O, Müslümanların Kur’an ve Sünneti kenara bırakıp daha sonraki âlimlerin görüşlerinin dışını çıkmadıklarını söylemiş ve döneminin âlimlerini, kendi asırlarının ve geçmiş asırların biliminden habersiz olmakla suçlamıştır.³⁵⁷

Michael Kemper’in belirttiğine göre Kursavî, bölgesinde, kısa gecelerde yatsı namazının farz olduğunu ortaya koyan ilk büyük âlimdir. İşte bu meseleye dayanarak Kursavî, içtihat kapısının açık olduğunu savunmaktadır.³⁵⁸

³⁵⁵ Mercânî, Müstefad’ül Ahbar, a.g.e., ss. 70-71; Adıgamov, Gabdrahim Utız-İmeni al-Bulgari, a.g.e., s. 43.

³⁵⁶ Mercânî, Müstefâdü’l-Ahbâr fi Ahvâl Kâzân ve Bulğâr, s. 71.

³⁵⁷ Maraş, a.g.e., s. 53.

³⁵⁸ Kemper, a.g.e., s. 390.

Kursavî, kısa gecelerde şafağın kaybolmaması halinde yatsı namazının durumu hakkında üç ihtimalin olduğunu dile getirir. Ya yatsı namazı farz olarak kılınacak, ya akşamdan sonra kaza olarak kılınacak ya da tamamen tekliften düşecek.

Kursavî, 'el-İrşad' kitabında yatsı namazı vaktinin problemi hakkındaki bölüme şu hadisle başlamaktadır:

Ebu Davud ve Tirmizî, İbn Abbas'tan, Hz. Peygamberden rivayet ediyorlar: Beyt (Ka'be)'nin yanında namaz kılariken, Hz. Cibril iki defa benim imamım olmuştur. Güneş tepe noktasından batıya yönelince öğle namazını, eşyanın gölgesinin uzunluğu kendisinin iki katı olunca ikindi namazını, oruç tutan iftar yaptığı zaman akşam namazını, şafak kaybolunca yatsı namazını ve oruç tutana yeme ve içme haram olduğu vakit sabah namazını kıldırıldı. Ertesi gün gelince, eşyanın gölgesinin uzunluğu kendisinin misli olunca öğle namazı, gölgesinin uzunluğu iki kat olunca ikindiye, oruç tutan iftar ettiği zaman akşamı, geçen üçten biri geçince yatsıyı ve fecirden önce saban namazını kıldık. Sonra bana yönelerek: 'Ey Muhammed, bu, senden önce olan enbiyaların vaktidir ve namaz kılma vakti, iki vakit arasındadır'³⁵⁹.

Bu hadisi yorumlarken Kursavî, Hz. Peygamberin 'şafak kaybolunca' sözünden ne kastedilebileceğini yorumlamaktadır. Ona göre bu sözler alametin tahakkukunu şart koyabilir, yani şafağın kaybolmasını, ya da bu müddetle akşam ve yatsı arasında fasl/ara kastedilebilir, yani güneşin batması ve şafağın kaybolması arasında. İşte bu ikinci durumda alametin tahakkuku, namazın vucubu için şart olmaz. Hatta Kursavî'ye göre, güneş iki yıl batıp namaz vakti alametlerin hiç birisi tahakkuk etmese bile namaz vakti alametlerinin arasındaki müddete göre beş vakit namaz farz olacaktır.³⁶⁰

İkinci delil olarak Kursavî, Tirmizî'nin, Nuvas b. Sem'an'dan rivayet ettiği Deccal hadisini nakletmektedir:

'Nevvas b. Sem'an demiş, Resulüllah, Deccal hakkında konuşuyordu, biz dedik, 'Ey Allah'ın Resulü, onun yerde olması kaçtır', Allah'ı Resulü demiş, 'Kırk gün – sene gibi gün, ay gibi gün, hafta gibi gün, kalan günleri ise, sizin günlerinizin gibidir'. Biz sorduk,

³⁵⁹ Abdünnasır b. İbrahim El-Bulgari El-Kursavî, **el-İrşad li'l-İbad**, Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, Kazan, 1903, s. 56.

³⁶⁰ Abdünnasır b. İbrahim El-Bulgari El-Kursavî, **el-İrşad li'l-İbad**, Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, Kazan, 1903, s. 57.

'Ey Allah'ın Resulü, sene gibi olan günde, bizim için bir günün namazları yeterli mi', o demişti, 'Onun için, onun kaderini takdir etmeyiniz'.³⁶¹

Kursavî'ye göre, Cibril hadisi, namaz vakti alametlerini değil, namazlar arasındaki müddeti göstermektedir. Hatta Allah'ın emri olduğu yerde alametler itibara alınmaz. Güneş, şafak, gölge vs. namaz vakitlerini, kolaylıkla ayrılabilsin diye konulan alametlerdir. Kursavî'ye göre bunlar, namazın şartları değildir.

Buraya kadar âlimler arasında vakit konusunda ihtilaf yoktur. Ama namaz vaktinin alametlerinin bazısının tahakkuk etmemesi halinde, ona göre namaz, müddete göre takdir edilir ve müddetin tahakkukuna göre namazlara vücup/farziyet izafe edilir. İşte bu durumda Kursavî Şer'i emirlerinin temelini açıklamaya çalışmaktadır. Ona göre şeriatla namaz veya herhangi başka bir ibadetin farz/vacip kılınmasının asıl sebebi, aslında farz olması değil, Şâri' tarafından emredilmesidir. Vakit, namazın mucibi değildir. Mesela yeme, içme, doğuş itibariyle insan için zorunlu bir iştir, ibadetler ise, fitrattan dolayı değil, Allah tarafından emredildiği için zorunludur.³⁶²

Kursavî'nin tespitince, eğer Cibril hadisinde '*Şafak kaybolunca*' sözleri alametlerin şart olmasına hamledilse, yani bu sözlerden, alametlerin şart olması anlaşılrsa, o zaman, kutuplara yakın bölgeler söz konusu edildiğinde iki hadis arasında tearuz meydana gelir. Çünkü '*gecenin üçten birisi geçtikten sonra yatsı namazını kılmıştı*' sözleri, gecenin üçte birisinin geçmesi yatsı namazın vucubunu gerekli kılar, şafağın kaybolması şartı ise, sebep tahakkuk etmediği için, vucubun olmadığını gerekli kılar. Bu iki hadisin ortak noktası, nasta geçen zarf, vaktin alemetini değilde vaktin müddetini hamledilerek bu iki görüş uzlaştırılabilir. Buna göre furu'a dair rivayetler de tevil edilir."³⁶³

Kursavî'nin tespitine göre, hadisteki '*Akşam namazının vakti, güneşin batmasından, şafağın kaybolmasına kadardır*' ifadesi, şafağın kaybolması gerçekleşmese de, namaz vaktinin şafağın kaybolmasına kadar devam etmesi ve bunun içinde olması gerektiğini göstermektedir.

'Yatsı ve Vitir vaktini bulmayanlar için, bunlar vacip değildir' şeklinde ki ictihadi sözlerin manası ise, Kursavî'ye göre, şafağın kaybolduğu bölgelerde, namaz kılacak kadar

³⁶¹ Kursavî, a.g.e., s. 58.

³⁶² Kursavî, a.g.e., s. 58.

³⁶³ Kursavî, a.g.e., s. 59.

bir süre geçmeden fecir doğuyor ise bu iki namazdan sorumluluğun düşmesidir. Bakkali, namaz vakitlerini, eda için şart ve eda eden için zarf olarak görmüştür. Bakkali namaz vakitlerinin oluşmaması durumunu, elleri kesilmiş olan kişini abdestte, elleri yıkama sorumluluğundan kurtulmasına benzeterek, iki namazın vacip olmadığına dair fetva vermiştir.

Kursavî'nin tespitine göre, namazların vakitleri oluşmamasına rağmen edasının gerekli olduğuna dair fetva verenlerin mantığı, “namazlar arasında müddetin ve vaktin itibara alınması, en küçük bir sebeple düşebilir” kıyasıdır. Bunun bir örneği, Arefe günlerinde namazların cemidir. Hatta Malik ve Şafii'ye göre, seferde de öğle ve ikindi, akşam ve yatsı namazların cemi caizdir.

Kursavî bir örnek olarak Tirmizî ve Edu Davud'da nakledilen, Muaz b. Cebel'in rivayet ettiği şu hadisi aktarır:

Muaz b. Cebel demiştir: 'Tebuk gazvesi sırasında Allah'ın Resulü, eğer sefere başlamasından önce güneşin batmasına doğru hareket ettiğini görse, öğle ve ikindi namazını beraber kılıp yola çıkardı, eğer yola çıkmadan önce güneş batmaya yönelmese, ikindi namazın vaktinin girmesini beklerdi ve ikindi vaktinde öğle ve ikindi namazını kılardı. Akşam namazında da aynı şeyleri yapardı, eğer yola çıkmadan önce güneş batsa, akşam ve yatsıyı kılardı ve sonra yola çıkardı, eğer de yola çıkmış ve güneş hala batmamışsa, o zaman yatsı namazı vaktinin girmesini beklerdi ve o vakitte akşam ve yatsıyı kılardı'.³⁶⁴

Nitekim Kursavî'ye göre şafağın kaybolduğu bölgelerde, eğer güneşin batması ve şafağın kaybolması arasında müddeti tespit etmek mümkünse, o zaman namazın vucubu buna göre belirlenir. Eğer güneşin batmasının peşinden fecir geliyor ve şafağın kaybolmasını tespit etmek mümkün değilse, o zaman vaktin alametleri ve vaktin müddeti itibara alınmaz. Bu durumda namaz, vakti girmese de farz olacaktır. Çünkü gün ve gece içerisinde namazların beş olması kati olarak sabittir. Namazın vucubu için namazlar arasında müddetin olması konusunda içtihat edilebilir. İşte kati olarak sabit olan, içtihatla düşmez.³⁶⁵

---

³⁶⁴ Kursavî, a.g.e., s. 59.

³⁶⁵ Kursavî, a.g.e., s.59.

Bunun başka bir örneği olarak Kursavî, namaz için kıblenin belirlenmesi ve avret yerlerin kapatılmasını göstermektedir. Bunlar sadece mümkün olduğu zaman mükelleften istenir. Ama giyim olmadığı veya kıblenin belirlenmesi mümkün olmadığı zaman, giyimsiz ve kibleyi tahminen belirleyerek namaz kılmak mümkündür. Namaz vakitleri meselesinde de durum aynıdır. Allah, gün ve gece içerisinde beş adet namaz kılmayı emretmiştir. Bu namazların sıhhati için şart, vakittir. Ama bu şart sadece mümkün olduğu zamanlarda itibara alınır. Ama vakit tahakkuk etmediği durumda, vakit şart olarak itibara alınmaz. Çünkü namazın vucubu, Allah'ın emri olduğundandır, vakti sebebiyle değildir. Teklif, imkâna göre olduğundan, vaktin girmediği bölgelerde vakti belirlemek, imkânın dışındadır. Bundan dolayı vakti belirlemek ile mükellefiyet bizzarure kalkar.

Kursavî karşı tarafta olan âlimlerin sözlerini de eserinde nakleder. Onlara göre başka bir bölgede şafağın kaybolması alameti gerçekleşse de, şafağın kaybolmadığı bölgelerde yatsı namazı farz olmayacaktır, çünkü burada o gerçekleşmemiştir. Kursavî'ye göre bu sözler sadece kendi görüşünü desteklemek amacıyla söylenir. Ona göre bu, kati nassın üzerinde konuşulan sözden başka bir şey değildir ve bununla amel etmek caiz değildir. Çünkü avam için âlimin sözleriyle amel etmek, bu sözlerin yakinen hata olduğu belli olmaması halinde mümkündür. Ama âlimin sözünün yakinen hata olduğu belli olduktan sonra onunla amel etmek caiz olmaz. Burada müçtehidin hata yaparak sevap kazandığını da söylemek mümkün değildir. Çünkü nassın üzerine içtihat yapılmaz. Mütevatirin yanında haberi vahidin önemi yoktur.³⁶⁶

d. Musa Carullah ve onun delilleri:

XX. yüzyıl İslam Dünyası'nın tanınmış şahsiyetlerinden olan Musa Carullah, emsallerinden farklı olarak, geçmişi reddetmemiş fakat onu sorgulamaktan da çekinmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Carullah, yaşadığı dönemdeki İslâm dünyasının sorunlarıyla yakından ilgilenerek dini, sosyal ve kültürel alanlarda çeşitli eserler vermiş olan çok yönlü bir düşünce ve aksiyon adamıdır. O sadece Rusya'da değil, birçok İslam ülkesinde tanınmış bir âlimdir.³⁶⁷

---

³⁶⁶ Kursavî, a.g.e., s. 60.

³⁶⁷ Mehmet Görmez, **Musa Carullah Bigiyef**, b. I., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 51.

Musa Carullah, Bulgar Türklerinin yaşadığı Kazan Bölgesi'nin yetiştirdiği bir alim olması hasebiyle, bu bölge Müslümanlarının karşılaştıkları önemli problemlerden biri olan yatsı namazı konusunda zihnini meşgul etmiştir.

Genel olarak İslâm hukukçuları, vaktin namazın şartı olduğunu kabul etmişlerdir. Zira sebepler ve şartlar, çoğunlukla maksatların tahakkukuna vesile/yardımcı olurlar. Fakat sebepler ve şartlar, gayeyi ortadan kaldıracak şekilde olurlarsa durum nasıl olacaktır? Carullah'a göre böyle şart ve sebepler kendiliğinden sakıt olurlar. Sebepler, gayenin vesilesidir. Ona göre vesile, yokluğuyla gayeyi iptal edince değil, ancak gayeyi gerçekleştirince muteberdir. Carullah'a göre, ibadetlerin vakitlere bölünmeleri kolaylık içindir, yoksa vakitlerin kendilerinde hususi bir ehemmiyet yoktur.³⁶⁸

Carullah, İslamiyette ibadetlerin, güneşin doğuşu, batışı veya istiva itibariyle teklif kılınmayıp, bilakis günlük hareket itibariyle yirmi dört saatte tamamlanan bir devre süresinde insanların her birine, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, beş namazın teklif kılındığını vurgulamıştır. Güneşin doğuşu, batışı veya şafak olmadığı için, namazların adedini düşürmek, Carullah'a göre büyük bir yanlışlıktır.³⁶⁹ Azamet-i ilâhiye karşısında insanların kulluk vazifelerini ifa etmek için, bazı alametler konulmuştur. Fakat Carullah'a göre bu kulluk vazifesi, gecelerin karanlığı ve gündüzlerin aydınlığı ile doğrudan ilişkili değildir. Sınırlı ve geçici bir zaman dilimi (devre) içinde belirli sayıda ibadet farzdır. “*Bir devrede beş namaz kılmak.*” kulluk vazifesinin ifası için kutsal dinin koyduğu en temel kaide ve kuraldır. Devre tamamıyla karanlık veya tamamıyla aydınlık olsa da, ya bir kısmı karanlık diğer kısmı aydınlık olsa Allah'ın azamet-i ilâhiyesi ve insanların ona kulluğu sabittir. Beş, beş olup tekrarlanan ibadetlerin vakti her zaman için bâkidir.³⁷⁰ Deccal hadisine dayanarak görüşlerini savunan Carullah, İdil-Ural bölgesinde şafağın kaybolmadığı günlerde de yatsı namazının hükmünün düşmediğini dile getirir.

2. Namazın Kılınmaması Gerekliğini Savunanlar

a. Utzimeni ve Onun delilleri:

Bilindiği gibi, İdil-Ural bölgesinde yaşayan Müslümanlar arasında 18. asırdan itibaren ceditçilik hareketi başlamıştır. Otuz-İmeni bu hareketin ilk temsilcilerindendir. O,

³⁶⁸ Kahraman, a.g.e., ss. 87-89.

³⁶⁹ Kahraman, a.g.e., ss. 89-90.

³⁷⁰ Kahraman, **Uzun Gunlerde Oruç**, s. 61.

İslam'ın ilk asırlarına vurgu yapmış ve bu dönemin saf din anlayışına ve ahlakına dönmenin gerekli olduğunu savunmuştur. Dini düşünceyi bozduğu ve milli ve manevi gelişmeye engel olduğu için, bidatlere karşı çıkmıştır.

Abdurrahim Otuz-İmeni, yaz günlerinde yatsı namazı vakti problemi ile ilgilenen âlimlerden biridir. Bu konuya dair 'er-Risaletü's-Şafakiye' adlı bir risale yazmıştır. Onu böyle bir eser yazmaya sevkeden şeyin, yaşadığı dönemde, müslümanların bir kısmının yatsı namazının kılınmaması gerektiğini, diğer bir kısmı ise onu akşamdan hemen sonra kılınması gerektiğini savunuyorlardı. Her iki grup birbirini suçluyor ve böylece toplumda ihtilaf eksik olmuyordu. Otuz-İmeni'nin tespitine göre her iki grup, fakihlerin sözlerini delil olarak kullanmış olmasına rağmen iki taraf da hata yapmaktadır.³⁷¹

Otuz-İmeni, o meselede eski âlimlerin, müçtehitlerin görüşlerini benimsemektedir. O, ilk önce mezhep imamlarının görüşlerini dile getirmektedir. 'Kuduri' gibi klasik metinlere dayanarak, Ebu Hanife'ye göre şafağın beyazlık, onun talebelerine göre kırmızılık olduğunu belirtmektedir. İhtilafı dile getirdikten sonra, Otuz-İmeni külli kaidelerden hareketle meseleyi çözmeye çalışmıştır. Onun başvurduğu ilk külli kaide, Mecelle'nin 5. Maddesinde ifade edilen "*el-aslü bekâu mâ kâne alâ mâ kâne*" yani "bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır." kaidedir. Onun tespitine göre akşam namazının vakti kesin olarak bilinebilir. Burada ihtilaf mümkün değildir. Yatsı namazının vaktiyse, yaz günlerinde kuzey bölgelerde kesin olarak bilinemez. Bu vakit zannî olarak tespit edildiğinden, namaz için kullanılamaz. Otuz-İmeni, bu görüşünü bazı klasik fıkıh kaynaklarına³⁷² da dayandırmaktadır. Aynı şekilde Mecelle'nin 9. Maddesinde geçen "Sıfat-ı Arızada Asl Olan Âdemdir." külli kaidesine işaret ederek, akşam namazı vaktinin sonunu gösteren işaretlerin görülmesine kadar, akşam namazının devam ettiğini söylemektedir. Dolayısıyla ona göre, yazın ufukta ışığın kaybolmadığı günlerde, akşam namazının vakti sabaha kadar uzamakta, yatsı namazının vakti ise hiç girmemektedir. Akşam namazı vaktinin sabaha kadar uzamasını herkes müşahede edebilir, dolayısıyla bu katidir.

Otuz-İmeni konuyla ilgili olarak kıyas yoluyla şöyle bir tespitte bulunur: İçine necaset düşme ihtilami olmasına rağmen, kesin bilinmediği müddetçe kuyunun temiz

³⁷¹ Abdurrahim Otuz-İmeni, **Risaletü's-Şafakiye**, Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı içinde, Kazan, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2007, s. 179.

³⁷² Burada Otuz-İmeni kaynak olarak 'al-Mekarim', 'en-Nihaye', 'el-Esrar', 'el-Mebcut', 'el-Usul' kitapları zikretmektedir.

olduğu nasıl kabul ediyorsa, yatsı namazının girmiş olma ihtimaline rağmen kesin bilinmediği müddetçe akşam namazının vakti çıkmış sayılamaz.³⁷³

Otuz-İmeni, adı geçen risalesinde Kadıhan'ın görüşünü dile getirmektedir. Ona göre, ufuktaki beyazlık ve kırmızılık arasında yatsıyı kılmak yanlıştır. Bunu Otuz-İmeni ve Kadıhan, ihtiyata dayanarak söylemektedir. Namazın yanlış olması, şüpheli vakitte kılındığı içindir. 'En-Nevezil' ve 'Keşfu'l-Esrar' kitaplarına dayanarak, vakit girdiğinde şüpheliyle namazı kılmanın küfre yakın olduğunu belirtmiştir.³⁷⁴ Yukarıda da zikredildiği gibi ona göre şeriatta ihtiyat vaciptir. Dolayısıyla yatsı namazının vakti konusunda iki farklı görüş bulunduğu için, daha ihtiyatlı olanı yani beyazlığın kaybolması gerektiği yönündeki görüşü tercih etmek gerekmektedir. Görüldüğü üzere Otuz-İmeni, şeriatta çok titiz davranmayı öngörmektedir. Aslında namazlar beş adet olup Müslümanların büyük kısmı bu namazı kaçırmayı büyük günah görseler de, yatsı namazının vakti kesin olarak girmedikleri için namazın kılınmaması görüşünü tercih etmektedir. Nitekim Otuz-İmeni'ye göre namaz vaktinin girmesi için kesin bir delil, bilgi gerekmektedir. Vaktin girmesi şüpheli ise, ne kadar fetva verilse de, şüpheli gidermez. Şüpheli vakitte namazı kılmak, ona göre günahdır, çünkü ihtiyat ortadan kalkar.

Otuz-İmeni, Bulgarların, yani İdil-Ural bölgesinde yaşayan Türk milletlerin, Ebu Hanife'nin değil, onun talebelerinin fetvasına uymalarının daha uygun olduğu görüşündedir. Ebu Hanife'nin fetvasını Otuz-İmeni şöyle nakletmektedir: Karanlığın tam sabahtan önce gelmesi, gece namazının(yatsı ve vitr) vucubiyetinin düşmesine yeterli değildir. Otuz-İmeni bunu, doğmayan birinin ölmesinin mümkün olmamasına benzetmektedir.³⁷⁵ Yine de burada, âlimler arasında ihtilafın bulunması, verdikleri fetvaların kesin bilgi ifade etmediğini göstermektedir. Bunun yanında kesin olan, vaktin girmemesidir.

Görüldüğü gibi Otuz-İmeni, yatsı namazının vakti problemi konusuna dair geniş araştırma yapmış ve Kemper'in belirttiğine göre, yaklaşık 33 Hanefi fakihinin görüşünü nakletmektedir.³⁷⁶ Otuz-İmeni sonuç olarak, şafağın kaybolmadığı günlerde yatsı namazının kılınmaması gerektiği görüşünde olduğunu ifade eder. Ona göre, vaktin girmemesi veya bu konuda şüphenin bulunması halinde yatsı namazının hükmü düşer.

³⁷³ Otuz-İmeni, a.g.e., s. 180.

³⁷⁴ Otuz-İmeni, a.g.e., s. 181.

³⁷⁵ Otuz-İmeni, a.g.e., s. 183.

³⁷⁶ Kemper, a.g.e., s. 386.

Kemper eserinde, Otuz-İmeni ile aynı görüşte olan bazı bölge âlimlerine de yer verir. Fathallah b. El-Huseyn el- Oruvi, Baymurad el- Mangari gibi âlimlerin konuyla ilgili risaleleri de bulunmaktadır. Maalesef biz bu risalelere ulaşamadığımız için, onların delillerine geniş şekilde yer veremeyeceğiz.

SONUÇ

Bu çalışmada İdil-Ural bölgesinin meşhur âlimlerinin, yatsı namazı vaktinin girmedığı günlerde, bu namazın hükmü ile ilgili tartışmalarını ele almaya çalıştık. Bu âlimlerin hepsi Hanefî Mezhebi'ne mensup olup Hanefî kaynaklarına dayanmalarına rağmen, meseleyi farklı şekillerde açıklamışlardır.

Bu konuda farklı iki ana görüş oluşmuştur: 1- Yatsı namazının kılınacağı görüşü ve 2- kılınmaması gerektiği görüşü. Namazın kılınacağını savunanlar ise eda olarak mı, yoksa kaza olarak mı kılınacağı noktasında ihtilaf etmişlerdir. Her iki zümre de klasik âlimlerin fetvalarına dayanmaktadır. Mesela Otuz-İmeni, ortaçağda güney bölgelerde yaşayan âlimlerin fetvalarına başvurarak, vaktin oluşmaması gerekçesiyle namazın düşeceği görüşünü savumuşlardır. Bu fetvaların doğru noktalara işaret ettiğinden şüphe yoktur; vakit girmemişse, ya da girmesi şüpheliyse namaz kılınmaz. Fakat kanaatime göre, bu fetvalara başvurmamak daha isabetli olabilir, çünkü bunlar kuzeydeki şartlar içinde söylenmemiştir. Türkiye, Arap ülkeleri, Orta Asya coğrafyasında henüz vakit girmediyse, namaz da kılınmaz. Ama kuzeyde durum farklıdır. Nasıl güneyde 24 saat içinde güneşin doğması ve batması normal ise, kutuplarda da 6 ay devamında güneşin hiç doğmaması da sıradan bir durumdur.

Vaktin olmamasıyla namazın tekliften düşeceğini savunan âlimler, namaz vaktinin girmesi için kesin bir delil, bilgi gerektiğini söylemişlerdir. Onların tespitine göre Hanefî mezhebinde yatsı namazı vaktinin girmesi konusunda ihtilaf bulunmaktadır. İhtilaf bulunduğu zaman ihtiyata dayanarak en geç vaktin alınması gerekir. Bu durumda, yatsı namazı vaktinin girmesi şüphelidir. Şüpheli vakitte namaz kılmak, bu bakış açısı ile caiz değildir, çünkü ihtiyat ortadan kalkar. Nitekim bu görüşü benimseyen âlimlere göre namaz şartlarından birisi gerçekleşmediği için namazı kılmamak gerekir.

Mercani gibi, vaktin oluşmaması rağmen, namazın düşmeyeceğini savunan âlimler ise gün ve gece içerisinde namazların sayısının beş olduğu esastan yola çıkmışlardır. Onlara göre namazların günde beş adet olmasını ispatlayan deliller çok kuvvetli ve şüphe bırakmayacak seviyededir. Vaktin, namaz için sebep veya şart olması muhtemeldir. Fakat onlara göre vakit herhangi bir sebepten gerçekleşmiyorsa, farz olan namaz yine de farz

olarak kalmaktadır. Bu namazın ne zaman kılınacağı konusunda ihtilafların bulunmasıyla birlikte, namazın kılınacağı konusunda bölgedeki âlimlerin çoğu hemfikirdir.

Kur'an, insanlara iyilik yapmayı, fuhuş ve kötülüklerden uzak durmayı emreder. Bunların yapılması insanın hürriyetine bağlanmıştır. İnsan bunları, ödül verici ve cezalandırıcı Allah istediği için yapar. Demek ki, iyilik yapmak ve kötülük yapmamak için çoğu zaman Allah'ı, ahreti hatırlamak gerekmektedir. Allah'ı zikretme konusunda çok sayıda ayetler de bulunmaktadır. Gün ve gece içerisinde beş vakit namaz, Allah'ı zikretmek için en iyi fırsat ve yoldur. Namazların gün ve gece içerisinde bulunmasının hikmetlerinin birisi de Allah'ı gece ve gün içinde zikretmek olarak düşünülebilir. Bu namazlardan birisinin düşmesi, bu hikmetten mahrum kalmak anlamına gelebilir.

Nitekim İslam dini evrenseldir, Kur'an da evrenseldir, Allah'ın emrettiği ibadetleri de evrenseldir. Yani tüm zamanlarda ve dünyanın tüm bölgelerinde namazlar farzdır ve sayısı da beştir. Arap yarımadasında, emredilen namazın vakitleri, nasıl kendine özgü coğrafi şartlara tabî ise, aynı şekilde kutuplara yakın bölgeler de farklı coğrafi şartlara tabîdir. Buna göre kuzey bölgelerinde namaz vakti şartlarının gerçekleşmediğini bir özür olarak kabul ederek namazı kılmamak çok doğru gözükmemektedir. Aksi takdirde farz ibadetler, bölgeye göre değiştirilmiş olur.

Buna göre bölge âlimlerinin çoğu yatsı namazının kısa yaz gecelerinde kılınmasının gerektiğine dair fetva vermişlerdir. Güneyde de, kuzeyde de yaşayan Müslümanların 24 saat içinde beş vakit namaz kılacağı Kur'an'la kati olarak sabittir. Bu namazların tabiat olaylarına bağlanması ise kolaylık içindir.

KAYNAKLAR

Kitaplar

- ADIGAMOV Ramil, **Gabdrâhim Utız-İmeni**, İzdatelstvo ‘‘FEN’’, Kazan, 2005.
- ADIGAMOV Ramil, **Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Gabdrâhim Utız-İmeni**, Tatarskoye Kniconoe İzdatelstvo, Kazan, 2007.
- AHMED B. AHMED B. ABDİ'L-LATİF EZ-ZEBİDÎ, Zeynü'd-din, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tecümesi ve Şerhi**, C. XII, 7. b., çev. Ahmed Naim, D.İ.B yayını, Ankara, 1983.
- AHMED İBN HANBEL, **el-Müsned**, I-VI, Mısır, 1895,1- XII- tahk. A. Muhammed Şâkir, Dâru'l-Maârif, Mısır 1368/1949.
- AKYÜZ Vecdi, **Mukayeseli İbadetler İlmihali**, C. IV, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- ARIK Durmuş, **Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)**, Aziz Andaç Yayınları, Ankara, 2005.
- ATASOY Emin, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**, 2. b., Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010.
- BAŞ Eyüp, **İslam Tarihi**, Ankara, 2012.
- BAYBULATOVA Liliya, ‘‘Asar’’**Rızı Fahreddina: İstoçnikovaya osnova i znaçeniya svoda**, Tatarskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Kazan, 2006.
- BEYZAVÎ Nâsiruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed b. Ali, **Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl**, C. V, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman yayınları, İstanbul, 2011.
- BILMEN Ömer Nasuhi, **Büyük İslam İlmihali**, Seda Yayınları, İstanbul, 2010.
- BUHÂRÎ Ebû Abdillâh Muhammed İbn İsmâîl, **el-Câmiu's-Sahîh**, I-VIII, Dâru't-Tıbaati'l-Âmira, İstanbul, 1907.
- CEVZÎ İmam Ebu'l-Ferec Cemalüddin Abdurrahman Ali İbn Muhammad, **Kur'an-I Kerim Tefsiri Zadü'l Mesir fi İlmî't- Tefsir**, C. VI, çev. Abdülvehhab Öztürk, Kahraman yayınları, İstanbul, 2009.
- DEVLET Nadir, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Neşriyatı, Ankara, 1998.

- DEVLETŞİN Tamurbek, **Sovyet Tataristan'ı**, çev. M. Emircan, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- DÖNDÜREN Hamdi, **Delilleriyle İslam İlmihali**, Erkam yayınları, İstanbul, 2008.
- EBÛ DÂVUD Süleyman ibn el-Eş'as es-Sicistânî, **Sünen**, I, IV, Nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır ty.
- ELMALILI Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsir**, C. IX, Eser Basınevi, İstanbul, 1962.
- ET-TAYYAR Abdullah b. Muhammed, **Tüm Detaylarıyla Namaz**, Guraba Yayınları.
- FAHREDDİNEV Rızaeddin, **Bolgar ve Kazan törekleri**, çev. Hayrullin E.N, Kazan Tataristan Kitap Neşriyatı, Kazan, 1993.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Yakup, **El-Mühezzeb Fi Fıkhi'l İmam Eş-Şafii**, Daru'l Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 2003.
- FRANK Allen Dj, **İslamskaya İstoriografiya i 'Bulgarskaya' İdentıçnost Tatar i Başkir v Rossii**, çev. İlsiya Haybutdinova, OAO PİK 'İdel-Press', Kazan Rossiyskiy İslamskiy Universitet, 2008,
- GÖMEÇ Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- GÖRMEZ Mehmet, **Musa Carullah Bigiyef**, b. I., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1994.
- HALEBI İbrahim, **İzahlı Mülteka el- Ebhur Tercümesi**, C. IV, Çev. Mustafa Uysal, Uysal Yayınevi, Konya, 1982.
- HAYRUTDİNOV Aydar, **Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Musa Carullah Bigiyev**, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan, 2005.
- HUMEYNI Ayetullah Ruhullah b. Mustafa Humeynî Müsevî, **Zübdetü'l-Ahkâm**, 2. b., Ed-Daru'l-İslamiyye, Beyrut, 1987.
- İBN ARABÎ Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah, **Ahkâmü'l-Kur'an**, C. IV, Daru'l İhya-i Kitabu'l Arabiyya.
- İBN KESİR Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azım**, Daru'l Ma'rife, Beyrut, 1980.
- İBN KESİR Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, **Hadislerle Kur'an-I Kerim Tefsiri**, C. XVI, çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı yayınları, İstanbul, 1985.
- İBN MÂCE Ebû Abdillâh Muhammed İbn Yezîd el-Kazvîni, **Sünen**, I-II tahk. ve nşr. M. F. Abdalbaki, Mısır, 1952.

- İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd Muhammed İbn Ahmed el-Hafîd, **Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Müktesid**, C. II, Daru'l Kutubu'l Hadisiyya.
- İBN SAATÎ EL- HANAFÎ, **Mecmau'l- Bahreyn ve Mülteka'l Nehreyn Fi'l Fıkhı'l Hanefi**, Daru'l Kitabu'l Alamiyya, Beyrut, 2005.
- İBN TEYMİYYE Ebü'l-Berekat Mecdüddin Abdüsselam, **El-Muharrar Fi'l-Fıkh, Ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel**, Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1950/1369.
- İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâlüddîn, Muhammed İbn Abdilvâhid, **Fethu'l-Kadîr**, C. VI, Mısır, 1998.
- KAHRAMAN Abdullah, **Musa Carullah Bigiyev Uzun Günlerde Oruç**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- KARAGÖZ İsmail - ALTUNTAŞ Halil, **Namaz İlmihali**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- KARAMAN Hayreddin, **İslam Hukuk Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- KARAMAN Hayreddin, **İslam'ın Işığında Günün Meseleleri**, C. II, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- KÂSÂNÎ, Alâüddîn Ebû Bekr İbn Mes'ûd, **Bedâyi'u's-Sanâyi' fi Tertîbi's-Şerâyi'**, C. VI, Daru'l Kitabu'l Arabiyya, Beyrut-Lubnan, 1974.
- KEMPER Mihael, **Sufiyii i Uçyöniye v Tatarstan'ye i Başkortostan'ye (1789-1889) Pod Russkim Gospodstvom**, İdel-Press, Kazan, 2008.
- KOMİSYON, **İlmihal**, C. II, T.D.V Yayını, Ankara, 2012.
- KOMİSYON, **Türk ve İslam Devletleri**, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- KURBAN İklil, **Yaşlı Tarihin Yankısı, Bulgar-Tatar Tarihi ve Medeniyet**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 1998.
- KURSAVÎ Abdünnasır b. İbrahim El-Bulgari, **El-İrşad li'l-İbad**, Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, Kazan, 1903.
- KURTUBÎ Muhammed b. Ahmed, **El- Cami'li-Ahkami'l-Kur'an**, C. XXIV, Kahire, 1967.
- KURTUBÎ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Ahmed el-Ensârî, **El-Camiu li Ahkami'l- Kur'an**, çev. M.Beşir Eryarsoy, C. XIX, Boruc Yayınları, İstanbul, 2001.
- MÂLİK İBN ENES, **El- Müdevvene**, C. XVI, I. b., Daru's-Sadr, Beyrut, 1905.
- MÂLİK İBN ENES, **el-Muvatta'**, nşr. M.F. Abdülbâkî, Mısır, 1951.
- MARAŞ İbrahim, **Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

- MEHBUBÎ Abdullah b. Mesud, **Şerhü'l -vikaye ve maahu Münteha Nihaya ala Şerhi vikaya**, C. III, Amman, 2006.
- MERCÂNÎ Şihabuddin, **Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kâzân ve Bulğâr**, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan, 1900.
- MERCÂNÎ Şihabuddin, **Nâzûratul Hak Fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak**, çev. Şaymurzin D., İman Neşriyatı, Kazan 2001.
- MERCÂNÎ Şihabuddin, **İzvleçeniye vestey o sostoyanii Kazani i Bulgara**, çev.Ramil Adıgamov, İzdatelstvo İman, Kazan 2005.
- MERCÂNÎ Şihabuddin, **Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl Kâzân ve Bulğâr**, çev. Mustafa Kalkan, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2008.
- MERCÂNÎ Şihabuddin, **Nâzûratul Hak Fi Farziyatil İşai ve İn Lam Yagibişşafak**, Thk. Urhan b. İdris Ançakar-Abdu'l Kadir b. Selçuk Yılmaz, Fatih yayınevi, İstanbul, 2012.
- MERGINÂNÎ Alî İbn Bekr, **Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî**, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.
- MEYDANÎ Abdulganî El-Gânimî, **El-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb**, Daru'l İhya Li'Turasi'l Arabi, C. IV, Beyrut-Lubnan, 1985.
- NESÂÎ Ebû Abdірrahmân İbn Şuayb, **Sünen** (Süyûtî'nin şerhi ile birlikte), I-VIII, Mısır 1964.
- NESEFÎ Abdullah b. Ahmed b. Mahmud, **Medâriku'd-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, C. III, Daru'l Kelam- Tayyip, Beyrut, 1998.
- ÖZYETGİN Melek - DÜNDAR A. Merthan - KAMALOV İlyas, **Tarihten Bugüne Başkurtlar**, Özener Matbaası, İstanbul, 2008.
- REMZÎ Muhammed Murad, **Tefikü'l- Ahbar ve Telkihu'l-Asar Fi Vekaiğu'l-Kazan ve Bulgar ve Mulu'kut-Tatar**, C. II, Daru'l Kitabu'l Ulümiya, Beyrut, 2002.
- SERAHSÎ Muhammed İbn Ahmed İbn Ebî Selh, **El- Mabsut**, 3. b., C. XXX , Daru'l Ma'rife, Beyrut, 1978.
- SİDDİKÎ Mazharuddin, **İslam Dünyasında Modernist Düşünce**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- ŞAGAVİYEV Damir, **Antologiya Tatarskoy Bogoslovskoy Mıslı, Şihabuddin MERCÂNÎ**, Tatarskoye Knicnoe İzdatelstvo, Kazan, 2008.
- ŞEREF Şehir, **Mercâni'nin Tercüme-i Hâli**, Rûhiyat Neşriyatı, Kazan, 1998.

ŞEYBANÎ Ahmet b. Muhammed b. Hanbel, **El-Muğni**, C. X, Daru'l-Kitabi'l Arabi, Beyrut-Lübnan, 1972.

ŞİNKİTÎ Ahmed Zeydânî el-Cekeni - MUHAMMED EL-EMİN, **Şerh-ü Halil b. İshak el-Mâlikî**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1993.

TABERÎ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**, C. XXVI, Hicr Yayınevi, Kahire, 2001.

TAHAVÎ Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed b. Seleme el-Ezdî, **Şerhu Meani'l Asar Hadislerle İslam Fıkhı**, C. VII, çev. M. Beşir Eryarsoy, Kitabi Yayınevi, İstanbul, 2009.

TAYMAS Abdullah Battal, **Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah**, İstanbul, 1958.

TAYMAS Abdullah Battal, **Kazan Türkleri**, Ankara, 1966.

UTİZ-İMENİ Gabdrahim, **Risaletü'ş-Şafakiye**, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan, 2007.

YAVUZ Ali Fikri - YAVUZ Yunus Vehbi, **Küçük İlmihal**, Feyiz Yayınları, Bursa, 2009.

YUSUPOV Munir, **Şihabutdin Merdcani**, Tatarskoye Knicnoe İzdatelstvo, Kazan, 2005.

YUZEYEV A. N. - İBRAGİM T. K. – SULTANOV F. M., **Tatarskaya Filosofskaya Mısl v Obşem Kontekste**, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 2002,

YUZEYEV A. N. , **Oçerki Merdcani o Vostoçnih Narodah**, Tatarskoye Knicnoe İzdatelstvo, Kazan, 2003.

YUZEYEV Aydar, **Filosovskaya Mısl Tatarskogo Naroda osnovniye napravleniye razvitiye (X- naçalo XX vv.)**, Tatarskoye knijnoye izdatelstvo, Kazan, 2007.

YUZEYEV Aydar, **Filosovskaya Mısl Tatarskogo Naroda**, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan, 2007.

ZEKİYEYEV Mirfatih, **Türklerin ve Tatarların Kökeni**, çev. Ahsen Batur, 2.b., Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

ZIHNI Elhac Mehmed, **Nimet-i İslam**, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1971.

ZUHAYLİ Vehbe, **İslam Fıkıh Ansiklopedisi**, C. X, çev. Komisyon, Risale Yayınevi, İstanbul, 1994.

ZUHAYLİ Vehbe, **Tefsirü'l-Münir**, C. XV, b. 2., çev. Komisyon, Risale yayınları, İstanbul, 2005.

Makaleler

BALABAN Mustafa Rahmi, "Musa Carullah", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İ. Ü. E. F. Yayınları, C. I, Cüz. 1-4, İbrahim Horoz Basınevi, İstanbul, 1954.

ERŞAHİN Seyfettin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerin Tarihçesi,” **İlahiyat Fakültesi Dergisi**.

ERUL Bünyamin, “Tatar âlimlerden Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936) ve Hadisçiliği,” **A.Ü.İ.F.D.**, Ankara, 2005, s. 59.

HÂKİM Veli Ahmet, **Üstâd-ı Şehîr Musa Carullah Hazretleri Hakkında Mülâhazalar**, Helsinki, 1950.

ORHAN Ali, “Namaz Vakti ve Vakti Girmeyen Bölgelerde Namaz Meselesi”, **Erciyes Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi**, sayı. XI., s.129.

ŞAFAK Ali, “Ramazan Hilali ve Kutuplara Yakın Yerlerde Namaz Vakti Meseleleri Üzerine

TAŞAĞIL Ahmet, “İdil-Bulgar hanlığı”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C.I-XXXXIV, C. XXI, İstanbul, 2000. s.472.

TÜRKOĞLU İsmail - MARAŞ İbrahim, “Utız-İmeni, Abdürrahim (1752-1835)”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, I-XXXXIV, C. XXXIV, İstanbul, 2007.

YAŞAROĞLU M. Kamil, “İdil Bulgar Hanlığı”, **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, I-XXXXIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 353.

Diğer Kaynaklar

ERKAYA Metin, “Alimcan Barudî Efendi”,
<http://www.angelfire.com/ak4/dervisan/silsile/gumushanevi/barudî.html>,(20.04.2013), ss.1-2.

KURTDEDE Remzi, Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku ile İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2011.

KUDAYNETOV Said-Ali, Şihâbüddîn El-Mercânî'nin Usûl-İ Fıkıh Anlayışı - Hizâmetu'l-Havâşi li-İzâhati'l-Ğavâşi Adlı Eseri Bağlamında, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2008.

Natsionalniy Sostav Naseleniya Respubliki Başkortostan Po Dannım Vserossiyskoy Perepisi Naseleniya 2010 Goda, Ufa, Başkortostanstat, 2012.

TOPSAKAL İlyas, Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2007.

YUSİPOVA Mileuša, İdil-Ural Bölgesinde Hıristiyanlığın Yayılması Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2003.

ÖZTÜRK Ahmet Gökhan, <http://ahmetgokhanozturk.wordpress.com/2013/05/01/namaz-ibadetin-hukmu-ve-onemi/> (06.08.2013)

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Ruslan		Kariev
Doğum Yeri ve Yılı	Orenburg/ Rusya		1982
Bildiği Yabancı Diller ve Düzeyi	Türkçe		İyi
	Arapça		Orta
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1996	1998	Kalinin Orta Okulu
Lisans	2004	2008	Rusya İslam Üniversitesi
Erasmus Değişim Programı	-----	-----	-----
Yüksek Lisans	2011	2013	Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuk Anabilim Dalı
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1.			-----
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar	-----		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	-----		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	Musafakir@mail. ru		
	Tarih	19.09.2013	
	İmza		
	Adı Soyadı	Ruslan Kariev	